

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Kozák-Kígyóssy Szabolcs László
Fegyverkészítő kézműiparosok
és céhek a késő középkori
Nagyszebenben

Tóth Ferenc
Egy magyar vonatkozású keleti
hadtudományi értekezés nyomában

Réfi Attila
Mária Terézia és a tisztikar

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

EGY MAGYAR VONATKOZÁSÚ KELETI HADTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉS NYOMÁBAN

**Reviczky Károly Imre *Traité de la tactique* címen megjelent
Ibrahim Müteferrika-fordítása***

A neves magyar származású oszmán diplomata és könyvnyomtató, Ibrahim Müteferrika 1731-ben adta ki Isztambulban politikai és katonai reformokról írt művét (*Usul el-Hikem fi Nizâm el-Ümem* – Bölcs gondolatok a népek rendszeréről).¹ Nyomdája kilencedik kiadványában elemezte az oszmánok Európában elszenvedett kudarcai okait, és reformokat javasolt az oszmán berendezkedés hibáinak megszüntetésére. Könyvében felvázolta a kormányzás modern formáit, bemutatta az államformákat, a katonai módszereket és szervezeteket. Felhívta a figyelmet arra, hogy ehhez különösen fontos a modern tudományok új eredményeinek, különösen a földrajzi ismereteknek a felhasználása. Oroszországot hozta fel példaként, amely, mint tudjuk, Nagy Péter vezetésével a modernizáció útjára lépett. A mű iránti európai érdeklődést jól mutatta, hogy később gróf Reviczky Károly Imre lefordította a kor világnyelvének számító franciára is. A *Traité de la tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* (Harcászati értekezés, avagy a csapatok rendezésének módszertana) című munka 1769-ben jelent meg Johann Thomas Trattnern² császári könyvkiadó bécsi műhelyében. Egy ilyen könyv megjelentése nem volt véletlen egy olyan korban, amikor az egész világ a kelet-európai háborús eseményeket figyelte. Az új orosz–török háború (1768–1774) egyaránt lekötötte a nyugat-európai és a közép- és kelet-európai szemlélők figyelmét, mivel ennek hatásait szinte valamennyi európai nagyhatalom megérezte. A Francia Királyság nyugtalanul szemlélte, hogy az egykor szövetségesének számító Lengyelország lassan teljesen II. Katalin cárnő uralma alá kerül; és igyekezett rávenni az Oszmán Birodalom vezetőit, hogy állítsák meg az orosz terjeszkedést. Poroszország és Anglia viszont inkább az orosz ambíciókat támogatta, miközben a Habsburg Birodalom a fegyveres semlegesség politikáját választva várta, hogy hogyan húzhat hasznot az új lehetőségből. Noha Mária Terézia 1756 óta szövetségben állt a francia királlyal, az Oszmán Birodalom még sokáig igen komoly fenye-

* A tanulmány a PAGEO Alapítvány által támogatott Mars Hungaricus in Gallia kutatási projekt (2015–2017) támogatásával készült. A dolgozat nem oszmanisztikai vagy könyvtörténeti szaktanulmánynak készült, hanem a címében szereplő munka hadtörténeti vonatkozásait igyekszik tárgyalni. A szövegben közölt források magyar nyelvre való fordítását jómagam végeztem. A tanulmány végleges változatának elkészítésében nagy segítséget nyújtott Czigány István és Mészáros Kálmán kollégám, akiknek ezúton is szeretném megköszönni a sok értékes tanácsot.

¹ Lásd e munka újabb kiadását: Sen 1995.

² Johann Thomas Trattnern (1717–1798), nyomdász és könyvkereskedő Bécsben. A Vas vármegyei Kőszeg környékéről származó Trattnern a császárvárosban futott be fényes karriert. 1750-ben Mária Teréziától elnyerte a hivatalos császári és királyi udvari könyvkereskedői és könyvnyomdászi címet. Később több nyomdát, egy betűöntő műhelyt, számos papíráru boltot, valamint rézmetsző és könyvkötő műhelyeket is alapított. 1764-ben elnyerte a birodalmi, majd 1790-ben a magyarországi nemesi címet is.

getést jelentett a Habsburg Monarchia déli határai számára, amelyet jól példáznak a legutóbbi, 1736 és 1739 között lezajlott török háborúban elszenvedett katonai és diplomáciai kudarcok.³ Ebben a történelmileg igencsak kényes helyzetben jelent meg tehát Ibrahim Müteferrika oszmán-török nyelven írt művének francia nyelvű fordítása. Mivel a munka fordítója szintén magyar volt, így nyugodtan tekinthetjük e könyvecskét olyan becses hungarikumnak, amelyet érdemes közelebbről is megvizsgálni. Tanulmányomban szeretném bemutatni a mű szerzőinek – beleértve a fordítót is – a diplomáciához és a hadügyekhez való kapcsolatát, melyek révén jobban meg lehet érteni a benne lévő gondolatokat és azok korabeli jelentőségét.

A szerző: Ibrahim Müteferrika személye és reformjai

A magyar származású Ibrahim Müteferrika (1670/71–1747) neve főleg az első oszmán nyomda alapítójaként és oszmán nyelven publikáló közíróként és fordítóként maradt fenn a tudományos köztudatban. Számos tanulmány és tudományos munka foglalkozik kolozsvári származásával, valószínűsíthető unitárius vallásával, valamint nyomdászattörténeti és művelődéstörténeti jelentőségével.⁴ Noha Mikes Kelemen levelezéséből már régen tudhatjuk, hogy a neves oszmán tipográfus II. Rákóczi Ferenc fejedelem rodostói száműzése alatt a fejedelem szolgálatába rendelt tolmács és közvetítő volt, a magyar emigráció titkos diplomáciai terveivel való kapcsolatait eddig elhanyagolta a magyar történettudomány. A nemrég feltárt franciaországi levéltári források nyomán számos olyan új információ került napvilágra, amelyek új megvilágításba helyezhetik Ibrahim Müteferrika 1730-as évek második felében folytatott politikai és diplomáciai tevékenységét. Itt elsősorban a Nantes-i Diplomáciai Levéltárban található konstantinápolyi francia követségi levéltár anyagára⁵ és a párizsi Bibliothèque Nationale de France Villeneuve márki⁶ francia nagykövet iratait tartalmazó terjedelmes forrásanyagára gondolunk.⁷ E források nemcsak II. Rákóczi Ferenc életének utolsó éveire vonatkozóan nyújtanak fontos adatokat, hanem a halála utáni években zajló török háborúban tevékenykedő magyar diplomaták, köztük Ibrahim Müteferrika tevékenységéről is tudósítanak.⁸

Ibrahim Müteferrika magyar származásának részleteit nem ismerjük pontosan,⁹ mivel e titokzatos szerző nem tájékoztat minket se családjáról se gyermekkoráról. Az *Értekezés az Iszlámról (Risale-i Islamiye)* című 1710 körül keletkezett munkájában viszont megemlíti, hogy Erdélyben született valamikor 1674–1675 táján és Kolozsvárott nevelkedett. A vallását és a török földre való kerülését illetően több eltérő magyarázat is elterjedt. Az egyik ilyen és az életrajzírói által gyakran ismételt teória szerint a kolozsvári unitá-

³ E háború korai feldolgozásai: *Kéralio* 1780.; *Lozembrune* 1788.; *Schmettau* 1786.; *Warnery* 1771. A téma magyar hadtörténeti vonatkozásairól lásd Rédvay István tanulmányait: *Rédvay* 1934.; *Rédvay* 1935a.; *Rédvay* 1935b.; *Rédvay* 1938., illetve annak nemzetközi jelentőségéről: *Aksan* 2007.; *Cassels* 1966.; *Dauber* 2002.; *Roider* 1972. Lásd újabban: *Tóth* 2011.

⁴ *Hopp* 1975.; *Simonffy* 1944.; *Reichmut* 2001.

⁵ CADN, série A Constantinople. A gyűjtemény részletes leírását lásd: *Denis-Combet* 1975.

⁶ Louis Sauveur de Villeneuve márki (1675–1745), konstantinápolyi francia nagykövet 1728 és 1741 között.

⁷ Villeneuve követsége alatti levelezéseinek és egyéb dokumentumainak gyűjteménye a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárában (BNF, Ms. Fr. 7177–7198.) található.

⁸ Lásd néhány újabb e témáról írt publikációinkat: *Tóth* 2011b.; *Tóth* 2011c.

⁹ Életéről lásd újabban: *Barbarics-Hermanik* 2013.; *Sabev* 2014.; *Tóth* 2012.

rius kollégium növendéke volt és 1692–1693 körül eshetett török fogságba. Ezt követően eladták a konstantinápolyi rabszolgapiacra. A rabszolgaságból csak úgy tudott kiszabadulni, hogy megtanult törökül és mohamedán vallásra tért. Ezt követően kezdett pályája meredeken felfelé ívelni. Egy másik mű, César de Saussure (1705–1783) *Törökországi levelei* szintén értékes információkat nyújt Ibrahim Mütefferika életéről. Saussure egy svájci protestáns lelkész fiaként került 1725-ben Angliába, ahol öt évet töltött. Itt megismerkedett Kinnoull lorddal,¹⁰ aki miután 1729-ben kinevezték konstantinápolyi angol követnek, magával vitte titkárként Törökországba. A fiatalember itt megismerkedett Zay Zsigmonddal, Rákóczi fejedelem kamarásával, aki meghívta Rodostóba a magyar emigránsok közé.¹¹ Saussure-nek sikerült elnyerni Rákóczi fejedelem bizalmát is, aki 1733-ban a szolgálatába fogadta. Így tanúja lehetett a fejedelem utolsó két évének, és megismerkedett Ibrahim Mütefferikával is, aki a fejedelem mellé rendelt dragománként is tevékenykedett.¹²

César de Saussure egy 1732-ben írt levele szerint Ibrahim Mütefferikát 1692-ben ejtették foglyul a törökök, amikor 18-20 év körüli ifjú volt. Ez alapján lehetett következtetni születésének hozzávetőleges 1674 körüli időpontjára. Niyazi Berkes török történész viszont Ibrahim Mütefferika születésének időpontját inkább 1670-re vagy 1671-re datálja az alapján, hogy valószínűleg az 1691-es hadjáratban ejthették foglyul a törökök, amikor Kolozsvárt is megtámadták. Berkes nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy az esetleg Thököly Imre szolgálatába lépett Ibrahim Mütefferika 1691-ben önszántából választotta volna a törökországi száműzetést, mint azt annyi más korabeli magyar szabadságharcos is tette. Az Iszlám felvétele előtti vallására vonatkozólag több, egymástól eltérő következtetéssel rendelkezünk.¹³ Egyes vélemények szerint – mint például César de Saussure is állítja – kálvinista lehetett, mások unitáriusnak sejtik, megint mások szerint a *Risale-i Islamiye* egyes részei alapján arra lehet következtetni, hogy az Erdélyben elterjedt szervétizmus vagyis a szombatisták tanait követte, sőt egyesek szerint az izraelita felekezethez tartozott.¹⁴

A XVIII. század első felében az Oszmán Birodalomban lassú reformfolyamat vette kezdetét a korábban elszenvedett vesztes háborúk után. Az 1699-es karlócai békeszerződés következtében a birodalom elveszítette fejlettebb nyugati birtokait, az 1718-as pozsareváci béke következményeként pedig kénytelen volt feladni Havasalföld, Bosznia és Szerbia egyes részeit és a Temesközt. Keleten szintén kudarcok jellemezték az oszmán terjeszkedést, hiszen a meg-megújuló perzsa háborúk területi veszteségekkel jártak. Az elégedetlenség miatt 1703-ban katonai felkelés tört ki, melynek eredménye III. Ahmed szultán (1703–1730) trónra lépése lett. III. Ahmed uralkodása és Nevsehirli Dámád Ibrahim pasa (1718–1730) nagyvezír kormányzása alatt a szultáni udvar egyre nyitottabbá vált a fényűzés és a nyugati szokások iránt. A nagyvezír nagy jelentőséget tulajdonított a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének és több követséget is küldött a jelentős nyugat-európai városokba: Bécsbe (1719–1720), Párizsba (1720–1721), Moszkvába (1722–1723)

¹⁰ George Henry Hay, Kinnoull nyolcadik earlje (1689–1758).

¹¹ Saussure Rákócziával, valamint Zayval való kapcsolatát megerősíti Lord Kinnoull inasának naplója is: Webb 2006. 163–164. o.

¹² Saussure 1909.

¹³ Berkes 1971.

¹⁴ Barbarics-Hermanik 2013. 285–288. o.

és Lengyelországba (1730). E követségek közül a leghíresebb a pozsareváci béketárgyalás egyik oszmán diplomatája, Yirmisekiz Mehmed efendi franciaországi nagykövetsége (1720) volt, melynek köszönhetően a francia–török kapcsolatok egyre erősebbé váltak.¹⁵ Ekkor vált divatossá a franciás kertművészet, különösen a tulipánok újabb és újabb fajtáinak kitenyésztése. A tulipánok francia és holland divatjának hódoló szultán uralkodásának korszakát ezért ma „Tulipán Korszak”-nak (törökül: *lâle devri*) nevezik. A szultán Konstantinápolyban új palotát építtetett, a Szaad-Abadot, vagyis a Boldogság Helyét, amelyet francia mintára tervezett pavilonok, parkok, szökőkutak és szobrok vettek körül és ahol különböző ünnepségeket rendeztek.¹⁶

Az előkelők követték az uralkodó példáját és nyitottá váltak a külhoni országok sokfélesége és modernitása iránt. Néhányan közülük elkezdtek a nyugati nyelvek tanulását is. E korszakban számos szótárt készítettek és több európai történelmi és földrajzi munkát lefordítottak oszmán nyelvre. Ibrahim pasa nagyvezír létrehozott egy 25 fős bizottságot, amely elrendelte a legfontosabb arab és perzsa történelmi munkák lefordítását. III. Ahmed szultán palotájában, a trónterem mögött egy új könyvtárt építtetett fehér márványból, hatalmas ablakkal, mely szép példája az oszmán építészetben megjelenő új, franciás ízlésnek.¹⁷

Ez a kulturális nyitás befogadóbbá tette az oszmán társadalmat számos technikai újításra, például a nyomdászat török földön való meghonosítására. Ibrahim pasa nagyvezír segítette Ibrahim Mütefferika nyomdaalapító tevékenységét. A korábban tiltott tevékenységnek számító mesterség szakembereit és eszközeit főleg Bécsből hozatták.¹⁸ A könyvnyomtatás meghonosítását szintén támogatta az újonnan kinevezett konstantinápolyi francia követ, Villeneuve márki. A francia követ levelezésében folyamatosan tájékoztatta udvarát a legfrissebb kiadványokról, amelyekből egy-egy példányt elküldött Versailles-ba. A Holderman jezsuita kéziratából készült francia nyelvű török nyelv-tankönyv (*Grammaire Turque – ou methode courte et facile pour apprendre la langue Turque*) kiadását¹⁹ például jelentős számú példány megrendelésével támogatta a francia kormány 1730-ban.²⁰

III. Ahmed uralkodásának végül szintén egy felkelés vetett véget a fővárosban, melynek előzménye a sok elszenvedett vereség volt, is hozzájárult az általános elégedetlenséghez az állandó infláció és a kézműipar súlyos adóztatása is. Az 1730-as felkelés vezetője Patrona Halil volt, aki a szultán lemondásával rövid időre magához vette a hatalmat, de aztán hamar sikerült visszaállítani a régi rendszert, és I. Mahmud lépett a trónra.²¹ Miután Ibrahim Mütefferika elveszítette egyik fontos támogatóját, nyomdája hamarosan hanyatlásnak indult. Ezt a szemtanú César de Saussure ekképpen magyarázta: „1729-

¹⁵ Yirmisekiz Mehmed efendi útleírásának újabb kiadása: *Mehmet* 2004.

¹⁶ *Mantran* 1989. 271–277. o.; *Hitzel* 2002. 44. o.; *Levy* 1982. 231–232. o.

¹⁷ *Tóth* 2011a. 39. o.

¹⁸ A korábban Konstantinápolyban működő nyomdákat nem muzulmán görögök, zsidók vagy örmények vezették. Vö.: *Gençer* 2010. 155. o.

¹⁹ E könyv kiadásának történetéről: *Babinger* 1919b. 14–15. o.

²⁰ BNF, série Ms. Fr. 7183. 641. o.

²¹ A budapesti Iparművészeti Múzeumban található Battyányi-Strattmann könyvtárban található egy részletes jelentés a Patrona Halil-féle lázadásról: IM BSK 62.851. sz. kézirat: „Traduction d’une relation faite en turc par un Effendi de la dernière révolte de Constantinople avec plusieurs circonstances”. Vö.: *Mantran* 1989. 274–276. o.

ben működni kezdett a sajtó magának Ibrahim efendinek a házában, ki ott állította fel a nyomdáját. Először néhány török és arab történetet, e két nyelv szótárát, több térképet és néhány más munkát nyomtattak ki, ez utóbbiak között említendő különösen az a francia és török nyelvtan, amelyet de Laria úr,²² a francia nemzet egyik első dragománja vagy tolmácsa írt Holderman atyának,²³ a keleti nyelvekben tudós jezsuita páternek az irányítása alatt. A nyomda azonban nem sokat dolgozott, és nem is nagyon fejlődött, egyrészt mert Ibrahim pasa vezír, aki támogatta, nem sokkal az alapítás után meghalt, másrészt azért sem, mert Ibrahim efendi nem nagyon tudja értékesíteni a könyveit. Nincs mit csodálkoznunk ezen: azok a törökök, akik tudnak olvasni – és korántsem ők alkotják a nagy többséget –, nem nagyon kapkodnak az olvasnivaló után és nem könyvekkel töltik a ráérő idejüket. Ezért aztán Ibrahim kénytelen igen drágán adni a maga nyomtatta munkákat. Vettem egy példányt a francia és török nyelvtanból: egy findikli zecchinómba, azaz egy aranydukátomba került; ha Franciaországban vagy Hollandiában nyomtatják, húsz garas se lett volna az ára. Félő, hogy ha Ibrahim efendi meghal, egy napon odatesz a nyomda is, mert, amint mondja, olyan csekély hasznot hajt, hogy aligha akad majd török ember, aki a nyakába vegye a terhét és folytassa a vállalkozást: a törököket ugyanis egyedül a nagy haszon reménye bírhatja rá, hogy új vállalkozást indítsanak vagy folytassanak. Náluk a nyereség mindennél előbbre való.”²⁴ Egy másik európai utazó, az Ibrahim Mütefferikával baráti viszonyt ápoló Tóth András fia, Francois de Tott visszaemlékezései szerint a nyomda kudarca mögött a befolyásos írnokok ármánykodása rejtett: „A nyomdászat képes lehetett volna e műveltséget kiterjeszteni: egy bizonyos Ibrahim efendi telepítette meg a sokszorosítás eme fölöttébb hasznos tudományát; emellett több írásmű kinyomtatására is vállalkozott; e könyvek azonban igen kevésbé bizonyultak kelendőnek, dacára annak, hogy a legígéretesebb műveket választotta: elvégre miféle sikerre számíthat egy olyan művészet, amely az első szempillantásra semmivé foszlatja azok tehetségét, akiket tudósoknak tartanak? A tudósokból bírák váltak, s a tipográfia nem volt képes felérni a kapcsolatok tökélyéig; Ibrahim hamarosan bezárta üzletét.”²⁵

Nyomdájának működése idején (1729–1742) Ibrahim efendi 17 művet jelentetett meg összesen 22 kötetben. E munkák között főleg történeti és földrajzi munkákat, valamint szótárakat találhatunk. A nyomda 500 példánytól az egészen magas 12 000-ig terjed az egyes művek példányszáma. A nyomdában annak fennállása alatt elkészült művek példányszámát körülbelül 12 700 és 13 700 közötti nagyságúra lehet becsülni. E köteteket tekinthetjük az oszmán könyvnyomtatás ősnyomtatványainak.²⁶ Ibrahim Mütefferika halála után nyomdáját Ibrahim efendi és Ahmed efendi nevű örökösei vették át, és ők működtették egészen 1756-os bezárásáig. 1783 körül a nyomdát portai hivatalnokok megvásárolták és még kinyomtattak ott hat munkát.²⁷

²² Delaria vagy de Laria (?–?), a konstantinápolyi francia követség tolmács-fordítója az 1730–1740-es években.

²³ Jean-Baptiste Holdermann (1694–1730), konstantinápolyi misszióban tevékenykedő strasbourgi jezsuita.

²⁴ Saussure 1999. 132–133. o. Vö.: Saussure 1909. 194–195. o.

²⁵ Tott 2008. 85. o. Vö.: Tott 2004. 111. o. A nyomdáról az angol James Porter is megemlékezik: *Akmat* 2010. 27. o.

²⁶ Watson 1968.

²⁷ Gençer 2010. 155. o. Vö.: Schmidt 2009.

Ibrahim Müteferrika diplomáciai és katonai tevékenysége

A kolozsvári születésű renegát Ibrahimot 1715-től nevezik a források müteferrikának, azaz diplomáciai feladatokat ellátó állami hivatalnoknak, és állítólag követként is megfordult ekkor Bécsben Savoyai Eugénál.²⁸ Valószínűleg ekkoriban lett a II. Rákóczi Ferenc mozgalmát támogató magyar tábornokok segítője, ugyanebben az évben már Belgrádban teljesített szolgálatot az ott szolgáló magyarok mellett, napi 60 akcséért. Később is többször bíztak rá komoly diplomáciai feladatokat, egészen haláláig, 1747-ig. Nagy valószínűséggel Ibrahim efendi már 1717-től teljesített szolgálatot Rákóczi mellett. Elsősorban kísérőként tolmácsi és titkári teendőket látott el. Mivel újabb dokumentumok alapján megállapítható, hogy Müteferrika mellett 1721-től egy Musztafa nevű másik tolmács is teljesített szolgálatot Rákóczi udvarában, Rodostóban és mivel Mikes leveleiben csak ritkán szerepel a neve, elképzelhető, hogy elsősorban Konstantinápolyban képviselte a száműzött fejedelem érdekeit. Rákóczi haláláig, 1735-ig hűségesen ellátta feladatát, sőt, azt követően is folytatta a magyar ügyek képviseletét. A legaktívabb diplomáciai szerepet az 1736–39-es török háború során játszotta.²⁹

Az 1736-ban elkezdődött orosz–török háború a bécsi udvar számára kényes helyzetet teremtett, hiszen az 1726-os szövetségi szerződés alapján segélycsapatokkal kellett támogatnia az orosz cárnő seregeit. Az osztrák seregek háborúba való bekapcsolódásának lehetősége az európai nagyhatalmak számára sem volt közömbös. A francia nagykövet azonnal felajánlotta a háborús felek közötti tárgyalásokhoz való közvetítést, a mediációt. Egyrészt a francia politika mindenképpen befolyásolni kívánta a békefolyamat alakulását, másrészt a fekete-tengeri kereskedelemben elfoglalt gazdasági helyzetét érezte veszélyeztetve az orosz hódítások következményei miatt. Hasonló okok miatt az úgynevezett tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia is felajánlották a mediációt, de az orosz fél elzárkózott javaslatuk elől. 1736 végén a császári rezidens, Léopold Talman a nagyvezír táborába ment, hogy részt vegyen a békétárgyalásokon. Nem annyira a béke elősegítése, mint inkább az időnyerés volt a célja. A semleges mediáció helyett inkább a béke helyreállítására való szolgálatnak nevezte küldetését. A császári diplomácia igyekezett orosz szövetségesét előnyben részesíteni a tárgyalások során, bár ezt az első időszakban sikerült elég jól lepleznie. Végül a Porta elfogadta Talman régen felkínált közvetítő szerepét, ami a bécsi udvart igen kényes helyzetbe hozta a szövetséges Oroszországgal szemben. A tárgyalások további elhúzása során a császári diplomácia igyekezett olyan ürügyet találni, amellyel nyíltan is beléphet a háborúba.³⁰

Az előzetes tárgyalások 1737 januárjában kezdődtek el a nagyvezír táborában. A francia diplomácia szolgálatában álló egykori kuruc tiszt, Tóth András francia követhoz írt jelentéseiből elég pontos információink vannak Ibrahim Müteferrika szerepéről. Tóth András a XVIII. századi franciaországi magyar emigráció egyik legérdekesebb személyisége volt. Nyitrán született, 1698. március 26-án. A szabadságharc idején II. Rákóczi Ferenc fejedelem apródjaként viszonylag fiatalon kivette részét a küzdelmekből. 1713-ban, a függetlenségi mozgalom bukása után követte a fejedelmet Lengyelországba,

²⁸ Hammer 1839. 291–292. o.

²⁹ Lásd erről: Tóth 2011b.; Tóth 2012. és Tóth 2011c.

³⁰ Roider 1972. 91–93. o.; Tóth 2011a. 69–70. o.

később az Oszmán Birodalom területén telepedett le. Néhány év alatt elsajátította a török és tatár nyelvet és igen jó személyes kapcsolatokat alakított ki az oszmán elit számos tagjával. 1720-ban indult útnak Franciaországba, ahol a nem sokkal korábban létrehozott Bercsényi-huszárezredben kapott alkalmazást. Nyelvtudásának és kapcsolatainak köszönhetően gyakran kapott diplomáciai vagy katonai megbízást török és tatár földön. Tehetségének köszönhetően gyorsan emelkedett a diplomáciai ranglétrán, és XV. Lajos bizalmának jeleként a „secret du roi” néven ismert titkos királyi diplomáciába is beavatótást nyert.³¹

Tóth az előző év végén érkezett vissza hajón Franciaországból, ahol a versailles-i kormány, tekintettel korábbi sikeres szolgálataira, immár bizalmi emberként és első számú ágensként tekintett rá. Az államminiszteri posztot betöltő Fleury kardinális személyesen bízta meg újabb küldetésével, melynek a célja a francia érdekek képviselete volt a béketárgyalások során. Franciaország elsődleges érdeke az Oszmán Birodalom túlélése és a két ország közötti különleges kereskedelmi kapcsolatok fenntartása volt. A francia külpolitika az Oszmán Birodalomban látta kelet-európai befolyásának egyik legfontosabb garanciáját, és így a török háború szerencsétlen kimenetele megfosztotta volna egy hagyományos Habsburg- és oroszellenes szövetségéstől, valamint a győztes nagyhatalmak megerősödésével az európai hatalmi egyensúly is felborult volna. Ezért a Tóth András által hozott instrukciók központi eleme a háború minél előbbi és kedvezőbb lezárására vonatkozott. Egyelőre a francia nagykövet csak ügynökei révén tudta az eseményeket befolyásolni, és ezért Villeneuve márki haladéktalanul, még 1737 januárjában, útnak indította Tóth Andrást is a nagyvezír táborába. Itt találkozott Ibrahim Müteferrikával, akit már jól ismert korábbi törökországi útjairól és aki éppen egy lengyel–oszmán egyezményt megújítandó kijevi kiküldetéséből tért vissza. A későbbiekben az ő eredményes közreműködése jelentősen hozzájárult a francia szolgálatban álló magyar ügynökök sikereihez.³²

Ibrahim Müteferrika segítségével 1737 februárjában Tóth több miniszterrel is kapcsolatba lépett. Az oszmán miniszterek ragaszkodtak Azov visszaszolgáltatásához és egyaránt számítottak a francia és császári közvetítésre az oroszokkal való megállapodás létrehozásában. A tárgyalások főszereplője a császári követ, Leopold Talman volt, aki eredeti titkos utasításaival szemben valóban komolyan vette békítő szerepkörét és már Azov visszaszolgáltatásával kecsegtette a török tárgyalókat. Időközben a francia ágensekhez csatlakozott a francia követségi tolmács, Delaria is, aki Tóth mellett a titkos tárgyalások másik fő irányítója lett. A francia követ március 10-i levelében Tóthra hivatkozva jelentette, hogy az oszmán vezetés eltökélt a háború mellett és folytatja az európai és ázsiai csapatok mozgósítását. Ugyanakkor a béketárgyalásokat sem adták fel a háborús felek, a legfontosabb vitás kérdés e tekintetben a tárgyalások helyének kijelölése volt. Az oroszok Kijev városát javasolták, amit a törökök elutasítottak és a lengyel határon fekvő Soroka városát részesítették előnyben. A török tárgyalók között találhatjuk a korábbi neves franciaországi oszmán követ, Mehmed efendi fiát, Zaid efendit, aki Ibrahim Müteferrikával együtt a korabeli reformfolyamatok egyik meghatározó személyisége volt.³³

³¹ XV. Lajos titkos diplomáciájáról („secret du roi”) lásd: *Brogie* 1878. Vö.: *Warlin* 2014.

³² Tóth 2011b. 1200–1205. o.

³³ Tóth 2011a. 69–70. o.

A béketárgyalások folytatásához a küldöttségek elindultak 1737 márciusában Soroka felé, de a kongresszus végül a semleges lengyel területen lévő Nemirov városában ült össze a cárnő kérésére, aki követeit nem kívánta kitenni a diplomáciai személyek immunitását nem igazán tisztelő törökök haragjának. A nemirovi tanácskozás idejére a Porta tolmácsát Ibrahim Müteferrika helyettesítette a nagyvezír táborában. Tóth András nagy örömmel fogadta e hírt, hiszen a neves magyar származású török nyomdász régi barátja volt, és bizalmas információkat remélt e kapcsolattól. A baráti kapcsolat valóban gyümölcsözővé vált, hiszen a francia követ következő jelentése (1737. május 5.) alapján Tóth András és Ibrahim efendi szoros együttműködésben dolgoztak, amelyben a nagyvezír tolmácsa egyes levelek fordítását is Tóthra bízta, aki folyamatosan igyekezett meggyőzni a törököket a fekete-tengeri orosz kereskedelem engedélyezésének veszélyeiről. A két diplomata barátságának szilárd alapot biztosított a magyar függetlenségi mozgalmakban játszott szerepük és az a közös hazaszeretet, amelyet Delaria tolmács érzékletes módon írt le Villeneuve márkihoz intézett 1737. június 22-i levelében: „Ibrahim efendi nagy segítségünkre van. A közös hazájuk iránt érzett szeretetre való tekintettel Totte (sic!) Urat teljes bizalmával tünteti ki. Az egyik nap tréfásan, de szívből jövő szavakkal illette: Ön franciát csinált magából a haza szabadságáért, én pedig törököt.”³⁴

Tóth András rendszeres levelei folyamatos híráramlást biztosítottak a nagyvezír tábora és a francia nagykövetség között, ezt az információs előnyt Villeneuve márki ügyesen használta fel nemcsak a hírszerzés, hanem a befolyásolás terén is. Tóth mellett a francia követség tolmácsa, Delaria is nagyon jó kapcsolatban volt Ibrahim Müteferrikával, aki tanítója (nyelvmestere) volt régebben és nagyon szívélyes volt mindkét ágens irányában. Rajta keresztül könnyen elérhették a legbefolyásosabb oszmán minisztereket, például Delaria részletes jelentést küldött a francia nagykövetnek a kiaja bejével és a nagyvezírral folytatott május 16-i megbeszélésükről. A két ügynök a befolyásolás többféle trükkjét is bevetette az oszmán tisztségviselők megnyerésére: a drága ajándékok mellett még a valószínűleg nem túl szilárd muzulmán hitű Ibrahim efendi leitatása is eszköz lehetett a politikai cél érdekében.

A tárgyalások végül zátonyra futottak a császári diplomácia kettős politikájának következtében. A bécsi kormány egyre kényelmetlenebbnek érezte a békepárti Talman közvetítő szerepét és radikálisabb eszközökhöz nyúlt. A nagyvezírnek ultimátumszerű levéllel jelezték a hamarosan bekövetkező hadüzenetet, amennyiben nem sikerül a békeszerződést megkötni. Talman először visszatartotta a levelet, de annak másolatait addigra már elküldték számos európai udvarba. A császári diplomácia teljesen elveszítette a hitelét, és 1737 májusában a törökök számára teljesen világossá vált a császáriakkal való háború elkerülhetetlen ténye. A tárgyalások ennek ellenére a hadműveletek kezdetéig folytak.³⁵

Az egykori kuruc szabadságharcos diplomaták szerepét nagymértékben felértékelhette Rákóczi József török földre érkezése, akivel a Porta komolyan számolt a háború kiszélesedésének esetére. Rákóczi Bécsből megszökve, 1736-ban az újabb török háború hírére Konstantinápolyba utazott. Az Ibrahim efendivel szoros kapcsolatokat ápoló francia renegát, Bonneval pasa rábeszélésére a magyar bujdosók vezéréként bekapcsolódott a konfliktusba, amelytől az Erdélyi fejedelemség visszaszerzését remélte. A szultán elis-

³⁴ CADN Constantinople série A, fonds Saint-Priest 135., fol. 200.

³⁵ Tóth 2010a. 83–87. o.

merte fejedelemnek és Magyarország urának is, ám e titulusokat nem sokáig élvezhette az ambiciózus Rákóczi fiú, mivel hamarosan meghalt. Rákóczi József fellépését az európai közvélemény jelentős része elítélte, a pápa pedig kiközösítéssel sújtotta a törökkel szövethető trónkövetelőt. A francia diplomácia óvatosan kezelte Rákóczi József terveit, mivel a császárral nemrég megkötött békeszerződést nem kívánta kockáztatni a magyar kérdésbe való beavatkozással. Ezért a francia szolgálatban álló magyar ágensek szerepét mindenképpen távol kívánta tartani a magyar diverzió tervétől.³⁶

A tervet elsősorban Bonneval pasa és Ibrahim Mütefferika támogatták, ahogy erről Delaria és Tóth András jelentései tanúskodnak. Villeneuve márki ezek alapján jelenti 1737. augusztus 2-i levelében a következőket: „...a jelen helyzetben a törökök azt gondolták, hogy nincs más választásuk, mint a magyarországi diverzió, Ibrahim efendit, a Porta jelenlegi tolmácsát megbízták, hogy fordítsa magyarra és latinra a török miniszterek által megfogalmazott kiáltványt, amelyben a magyar nemzetet felszólítják, hogy tagadja meg az engedelmisséget a császárnak és helyezze magát a Nagyúr védelme alá, ezekben a kiáltványokban megígérik a magyaroknak, hogy visszaállítják régi előjogaikat és soha nem adóztatják meg őket: a terv végrehajtására javasolták elküldeni Rákóczi fejedelmet Erdélybe pénzzel és csapatokkal, hogy ott forradalmat csináljon...”³⁷

A magyar függetlenségi mozgalmak iránt elkötelezett Tóth András személye kényes lehetett a pártatlannak tűnni kívánó és a mediációt elnyerni akaró francia diplomácia számára, ezért a tehetséges ágenst Villeneuve még augusztus elején visszaküldte Franciaországba. Ibrahim Mütefferika továbbra is értékes híreket szolgáltatott a francia nagykövetnek, 1737. augusztus 29-i levelében például beszámolt arról, hogy rajta keresztül értesült a svéd–oszmán szerződés tervéről, amely Oroszországot egy kétfrontos háborúra kényszerítené. Ibrahim Mütefferika jelentősége annyiban különbözött a kuruc emigránsokétól, hogy a magyar származású oszmán méltóság a nagyvezír tolmácsaként a hivatalos kapcsolattartás fontos csatornáját képezte, noha a Rákóczi József iránti elkötelezettségét a francia követ gyakran hangsúlyozta. Ugyanakkor Ibrahim efendi bizonyos kérdésekben tapintatosan kikérte a francia diplomácia képviselőjének véleményét is. Például 1737. szeptember 20-i levelében a francia nagykövetet annak tolmácsán keresztül értesítette a két Rákóczi testvér és Bonneval pasa magyarországi és erdélyi hadjáratának tervéről. Villeneuve márki burkoltan reagált a felvetésre: nem kapott utasítást ilyen kérdésekkel kapcsolatban, illetve Franciaország érdeke a béke és az Oszmán Birodalom stabilitása. A magyar diverzió terve tehát kifejezetten a francia diplomáciai érdekek ellenében állt és akadályozta a francia közvetítéssel létrehozandó békeszerződést. Ezzel kapcsolatban Villeneuve kifejezte a Porta felé is álláspontját, amit 1737. október 1-jei levelében a versailles-i kormánynak így tolmácsolt: „Amint az első ceremóniák véget értek, a kajmakám hozzám fordult, és azt mondta: Rákóczi fejedelem *muszafir*, vagyis a Porta barátja, és őfelsége úgy gondolja, hogy Franciaország barátja is, tekintettel a régi szoros barátságra, amely a két birodalmat egymáshoz fűzi, ha nem okoz nekem gondot. Erre azt válaszoltam neki, hogy hasonlóan érzek én is Rákóczi fejedelem iránt, de megkértem, legyen tekintettel a bécsi udvarral szemben illendően megtartandó óvatosságomra, főleg a személyem által betölteni kívánt mediátori szerepet illetően, annak érdekében, hogy a

³⁶ Rákóczi József magyarországi terveihez lásd: Vandal 1885. 66–68. o.; Gorceix 1978., Papp 2003.

³⁷ BNF Ms. Fr. 7181., fol. 272.

Portát még hasznosabban szolgálhassam, és elkerülve mindazt, amivel a császár bizalmát elveszíthetem.”³⁸ A francia követ egyébként nagyon szkeptikusnak mutatkozott Rákóczi József képességeivel kapcsolatban, és a legnagyobb óvatosságra intette a tolmácsát vele és Bonneval pasával kapcsolatban.

A Rákóczi Józseffel kapcsolatos hírek Villeneuve márki 1737. október végi jelentésében is központi helyet foglaltak el. A jelentés beszámolt a fiatal Rákóczi és a rodostói magyar emigráns nemesek közötti első feszültségekről és tájékoztattott arról, hogy a Portáról érkező hírek szerint a magyar fejedelmi ivadék készen áll egy erdélyi hadjárat elindítására, amelyhez 20 000 fős török hadsereget és a kirobbanó kuruc felkelés híveiből felállítandó ugyanakkora sereg ellátásához szükséges pénzt igényelt. A nagyvezír meglepődött egy ilyen nagy hadsereg felállításának tervén, a francia követtel egyeztetve néhány magyar emigránst a határra küldve tájékozódott a magyarországi és erdélyi helyzetről. Az időközben kitört pestisjárvány és Rákóczi József betegsége miatt is el kellett napolni a hadjárat tervét, amit a francia követ nagy megnyugvással fogadott.

A novemberi nagyköveti jelentésekben a fő téma a francia mediáció kérdése volt. A nagykövet tolmácsa egy Ibrahim Mütefferrikával folytatott, a szokottnál őszintébb baráti beszélgetés során – ahol az elfogyasztott bor kissé megoldotta a nyelvét – az oszmán diplomata a francia diplomácia időhúzó taktikáját rótta fel neki: „...az efendi azt mondta neki [a tolmácsnak], hogy jól tudják, a francia politika lényege az, hogy a törökök ne legyenek se túl erősek, se túl gyengék, és azt sem rosszallják, ha csak csekély mértékben támogatjuk az oszmán politikát, abban az esetben, ha érdekeik a mi érdekeinkkel ellentétesek...”³⁹ A Porta korábbi békekereső politikája mindenestre megváltozott, a minisztercserék következtében kifejezetten háborúpárti erők kerültek hatalomra, jelentősen megnehezítve a francia diplomácia helyzetét. Terveikben a magyarországi és erdélyi diverzió fontos szerepet kapott, hiszen az oroszokkal és császáriakkal folyó háborús frontok között helyezkedett volna el, ezzel is akadályozva a szövetséges csapatok egyesülését. Ugyanakkor Rákóczi József helyzete korántsem volt biztosnak nevezhető. A fiatal trónkövetelő 1737 decemberében titkárán keresztül felkereste a francia nagykövetet, és kifejezte aggodalmát, s tanácsait kérte, hogy milyen módon működhetne együtt a francia diplomácia céljainak elérése érdekében. A titkár bevallása szerint Rákóczi József nem ragaszkodott az erdélyi fejedelmi címhez, és hajlandó lett volna más címmel is beérni, ha az jobban elősegíti a békefolyamatot. A nagykövet továbbra is elzárkózott attól, hogy hivatalos minőségben tanácsot adjon e hatáskörén túlnyúló ügyben, ugyanakkor felajánlotta személyes tanácsait, ha a Porta Rákóczira vonatkozó terveibe betekintést kaphat. Az ügyes diplomata ezzel két legyet kívánt ütni egy csapásra: megtudni a Porta terveit és lehetőség szerint megakadályozni egy készülődő magyarországi hadjáratot.

A következő év elején a francia nagykövet már türelmetlenül várta vissza Franciaországból legmegbízhatóbb magyar ágensét, Tóth Andrást, aki nemcsak a francia kormány újabb utasításait hozta Versailles-ből, hanem török diplomáciai kapcsolataival is

³⁸ BNF Ms. Fr. 7181., 309–310.

³⁹ BNF Ms. Fr. 7181., fol. 338–339. Részlet Villeneuve 1737. november 15-i leveléből: „...il fonde cette conjecture sur une conversation qu’il eut avec Ibrahim effendy, que le vin avoit rendu plus cordiale qu’à l’ordinaire et dans laquelle cet effendy luy dit que l’on sçavoit bien que la Politique de la France étoit que les Turcs ne fussent ni trop forts, ni trop faibles, et qu’on ne trouvoit pas mauvais que nous ne servissions la Porte que faiblement quand le service que nous pourrions luy rendre seroit contraire à nos propres interets...”

nagy segítséget nyújtott neki. Tóth utazása hosszabb időt vett igénybe a szokásosnál, csak 1738. február vége felé tűnt fel ismét Konstantinápolyban. Megérkezése után rögtön felvette a kapcsolatot Ibrahim Mütefferrikával, aki már az első találkozásjukon tájékoztatta a nagyvezírt békefeltételeiről és a törökök különbéke iránti szándékáról.⁴⁰ Ibrahim efendi megosztotta magyar barátjával a császári hadsereg veszteségeiről kapott információit, amelyeket az angol nagykövettől szerzett és amelyet Bonneval pasa egy részletes veszteséglistával meg is erősített. A következő hetek nagy dilemmája a török háborús tervek, benne Rákóczi József diverziója és a francia békeközvetítés céljainak összehangolása volt. Felmerültek olyan elképzelések is, melyek szerint Rákóczi József a pozsareváci béke által a császárnak jutatott, de a törökök által elfoglalt Kis-Oláhsországban kapott volna földeket, elhárítandó a magyarországi diverzióból származó bonyodalmakat. 1738 májusában az orosz és a császári felek kölcsönösen elfogadták a francia békeközvetítést, amellyel lehetőség nyílt egy, a török fél számára kedvező békeszerződés előkészítésére. Az óvatos Villeneuve márki ügyelt arra, hogy a Rákóczi József környezetében lévő, magyar származású ügynöke miatt ne szenvedjen csorbát a francia mediáció, ezért Tóth Andrást hosszabb időre követségbe küldte Ukrajnába, Münnich tábornagy⁴¹ orosz hadseregpáncsnok mellé. Ezzel egyidejűleg a nagyvezír Ibrahim Mütefferrikát is eltávolította a diplomáciai tárgyalások közeléből, az Orsova közelében lévő hadszíntéren kapott megbízást.⁴² Rákóczi József politikai sorsa ekkorra már megpecsételődött, a török fél a támogatására vonatkozó igényeit hamarosan feladta. Az 1738-as hadjárat során végül nem kapott jelentős szerepet a szerény kísérettel Vidinben tartózkodó, gyakran betegeskedő erdélyi fejedelmi sarj, aki sok hányattatás után végül 1738. november 10-én hunyt el Csernavodában.⁴³ Ibrahim Mütefferrika eközben fontos szerepet játszott az osztrákokkal Orsova várának feladása ügyében folytatott tárgyalásokban.

Az 1738-as hadjárat egyik fő hadszíntere a Duna partján fekvő, stratégiai fontosságú Orsova környékére korlátozódott. A hadműveletek elsősorban az Adakalé-szigeten található és a Dunát ellenőrzése alatt tartó Új-Orsova nevű erődítmény megszerzéséért, illetve megtartásáért folytak. Az erődítmény ostroma 1738. július 13-án kezdődött Orsova környékének meglepetésszerű megszállásával. Az oszmán hadvezetés egy egész tüzérségi arzenált vonultatott fel az erődítmény elfoglalásának érdekében: százhusz ágyúból álló tizenegy üteg és tizennégy mozsárágyú szórta a tüzet a szigeten lévő erődre. A Duna alacsony vízállását kihasználva hamarosan az oszmán utászok is sikeresen aláaknázták az

⁴⁰ BNF, série Ms. Fr. 7190., fol. 64–65.

⁴¹ Burkhard Christoph von Münnich (1683–1767), német származású orosz szolgálatban tevékenykedő hadmérnök és hadvezér. Életéhez lásd: Ley 1959.

⁴² Charles de Peyssonnel nagyvezír mellé rendelt francia ügynök 1738-ban a következő feljegyzést írta Ibrahim Mütefferrikáról: „J’ai d’un autre côté pour voisin Ibraïm effendi, vous le connaissez sans doute, c’est le fondateur de l’imprimerie turque, Hongrois de nation, jadis ministre, aujourd’hui Turc. C’est un fort bon homme et je ne sais à propos de quoi il a changé de religion. C’est un esprit à projet, plus laborieux que savant. Il a conservé quelque teinture de la langue latine, ce qui me met à portée de converser avec lui sans interprète.” Duverdier 1987. 353–354. o.

⁴³ Rákóczi József élete végéről érdekes információkat nyújt a Rusicki házból való Regina Salomea Pilsztynowa (1718–1763) lengyel orvosnő naplója. Pilsztynowa a vidin pasa parancsára sikeresen meggyógyította Rákóczi Józsefet, akit naplója tanúsága szerint a törökök sok pénzzel és egyéb juttatással támogattak. Említést tesz kíséretéről is, bár a magyarok közül csak Csáky Mihály nevét jegyezte fel. Állítása szerint a törökök százezer katonával (!) támogatták Erdélyt és Magyarországot visszahódítani kívánó terveit. Lásd ehhez: Pilsztynowa 1957. 70–77. o. Vö.: Hopp 1973. 1998–209. o.; Szabelski 2017. 339–340. o.

erőd védműveit, és a kiszáradt partvonal lehetővé tette a szárazföldi csapatok Adakalén való partraszállását. Az ostrom ezzel gyakorlatilag eldőlt, és megkezdődtek a tárgyalások Új-Orsova feladásáról. A tárgyalásokat oszmán részről Ibrahim Mütefferika vezette, és sikeresen meggyőzte az egyébként nagyszámú védősereggel és jelentős hadianyaggal rendelkező erőd parancsnokát, hogy lemondjon az ellenállásról és augusztus 15-én kapituláljon. Az erőd feladása eldöntötte a hadjárat további menetét is, mivel a visszavonuló császári csapatok nyomában már készülődött az oszmán hadsereg a háború végső célját jelentő Belgrád lerohanására. Az 1738-as hadjáratot és Új-Orsova elfoglalását az 1737–1739-es háború döntő fordulópontjának tekinthetjük, hiszen megalapozta a következő hadjárat oszmán sikerét, melynek következtében a háborút lezáró belgrádi békében nemcsak az Oszmán Birodalom határait sikerült a Magyar Királyság történelmi déli határvonaláig visszaállítani, hanem a stratégiai jelentőségű Belgrád is újra török uralom alá került.⁴⁴

Az 1740-es években a már idős Ibrahim Mütefferika még igen aktív szerepet játszott a titkos diplomáciai tárgyalásokban. 1743-ban az oroszok elleni oszmán–svéd szövetségről tárgyalt, majd valószínűleg még ugyanebben az évben Dagesztánba küldték. Életének utolsó éveiben – talán kegyvesztettsége miatt – elfordult az államügyektől és a francia nagykövet jelentése szerint inkább papírmalmainak ügyeivel foglalkozott.⁴⁵

A nagykövet 1745-ben az április 16-i leveléhez csatolt feljegyzésében igen találóan jellemezte Ibrahim Mütefferika személyiségét és az oszmán hierarchiában betöltött szerepét: „Talán illenék néhány szót ejtenünk Ibrahim efendiről, az egykori magyar renegről, aki a török nyomda vezetője és egyúttal egyfajta portai dragomán szerepet is játszik, mivel rendszerint rajta keresztül kérnek Bonneval gróftól tanácsot Európa különféle ügyeivel kapcsolatban, és olyan nagy bizalommal vannak iránta, hogy szinte államtanácsosi rangú szerepet játszik. Van egy fogadott fia, aki a portai dragomán titkára, amint azt már korábban is említettem, s ennek köszönhetően nincsen olyan politikai ügy, amelyről közvetve vagy közvetlenül ne lenne tudomása, sőt az iránta való bizalom a portai dragomán segítségével még nagyobb lett. Ő ugyanis – okulva az elődje gyászos végzetén – óvatosságból, amennyire csak teheti, nem szívesen bonyolódik bele kényes ügyekbe, viszont elnézi Ibrahim efendi kockázatos dolgait. Ami a hozzáállásukat illeti, Ibrahim efendi magyarnak született és így e nemzet természetéből adódóan gyűlöli a bécsi udvart, és mindig is elkötelezettnek tekintették Franciaország irányában.”⁴⁶

A konstantinápolyi francia követi levelezések alapján elképzelhető, hogy szerepe volt az osztrák örökösödési háború alatti francia–oszmán titkos tárgyalások egyes részeinek – köztük egy magyarországi katonai fellépés tervének – kiszivárogtatásában is. A hír komoly nemzetközi visszhangot kapott, és az ügyben kompromittálódott francia követet

⁴⁴ Aksan 2007. 112–116. o.

⁴⁵ Lásd a követ 1745. április 4-i levelét: „Vous avez vu, Monsieur, par mes precedentes relations la part qu'on donnoit à Ibraïm effendi dans les deliberations relatives aux affaires d'etat; il a pris envie au Grand Seigneur de voir du papier des nouveaux moulins que cet effendi a fait construire à quelques lieues d'icy. On l'a expédié avec tout l'empressement possible, pour donner au plustost cette satisfaction au sultan; de sorte que cet homme, qui decidoit il y a 2 mois des titres de l'empereur, qui en negocioit une nouvelle formule, et qui dernièrement regloit les plans de la Porte, sur la destinée de l'Allemagne, est occupé de la fabrication d'une râme de papier qui est pour luy à present une affaire plus importante qu'aucune autre dont il ait été chargé de sa vie.” BNF NAF 5104, Correspondance 1745–1747, fol. 58.

⁴⁶ BNF NAF 5104, Correspondance 1745–1747, fol. 63.

végül visszahívták. Ibrahim Müteferrika halálának körülményei és pontos időpontja még nem teljesen tisztázott. Sirfelirata alapján a hidzsra szerinti 1160. évben, tehát 1747-ben hunyt el Isztambulban. Orlin Sabev történész nemrégiben közölte Ibrahim Müteferrika fennmaradt hagyatéki leltárát és az ahhoz tartozó dokumentumokat.⁴⁷

A fordító: Reviczky Károly Imre (1737–1793) orientalista és császári diplomata

A XVIII. század az európai keletkutatás korai történetének talán legizgalmasabb korszaka, amely jelentős számban mutat fel olyan sokoldalú személyiségeket, akiket méltán tekinthetünk az orientalisztika előfutárainak. A fejlődésük elején járó tudományok szervezeti keretei még lehetővé teszik a tudósok számára, hogy áthágják a tudományágak és a társadalmi rétegek közötti, a későbbi korokhoz képest kevésbé merev és áthatolhatatlan határokat. Ezek közül a polihisztorok közül, akiknek a munkássága sok esetben méltánytalanul feledésbe merült, mi most Revisnyei Reviczky Károly Imre életét és munkásságát szeretnénk felidézni, aki több nyelven beszélő neves diplomata, a születő-félben lévő orientalizmus érdeklődő képviselője, szenvedélyes bibliofil, valamint kora politikai és katonai életének jeles specialistája volt. A vázlatos életrajzok leginkább irodalmi tevékenységét említik,⁴⁸ s megfelelkeznek a Habsburg-állam szolgálatában betöltött funkcióiról. Holott fontos források vannak erre vonatkozóan: a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv őrzi levelezését, ami tanúsítja, milyen szolgálatokat tett az osztrák uralkodóháznak a XVIII. század második felében. E források tanulmányozása rávilágít a kivételes humanista kultúrájú szerző ama érdeklődésére, amelyet az ancien régime utolsó évtizedeinek feszült nemzetközi kapcsolata és katonai ügyei iránt tanúsított.⁴⁹

A revisnyei Reviczkyk a Felvidék régi történelmi családjai közé tartoztak, őseiket a XIII. századig tudjuk visszavezetni. A família a XVII–XVIII. században kezdett felemelkedni, amikor több tagja is kitűnt a Habsburgok szolgálatában. Reviczky Károly Imre 1737. november 4-én született Revisnyén, az ősi családi birtokon. Apja, Reviczky János Ferenc Zemplén vármegye képviselője volt; ez a politikai funkció lehetővé tette számára kiterjedt politikai kapcsolatok létesítését. Felettébb valószínű, hogy fiának diplomatakarriert szánt, hiszen az ifjú Károly bécsi tanulmányai után – a fiatalemberek körutazási szokásainak megfelelően – elküldte őt a legjelentősebb európai udvarokba, sőt még Ázsiába is, ahol el kellett sajátítania a török és a perzsa nyelvet.⁵⁰ Egyes források szerint Reviczky a neves konstantinápolyi „Sprachknabeninstitut” hallgatója volt és a bécsi kormány tudatosan irányította útját a diplomáciai pályára.⁵¹

Különleges hajlama volt az idegen nyelvek tanulásához. A görögön és a latinon kívül jól beszélt és írt franciául, németül, olaszul, angolul, spanyolul és a többi európai nyelv többségét is ismerte. Ekkoriban azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy lefordította Ibrahim Müteferrika jelen tanulmányunk tárgyát képező művét. Ezt követően Reviczky

⁴⁷ Lásd erről: Sabev 2009a. 222 o., 8. jegyz.

⁴⁸ Lásd ehhez Goldziher Ignác tanulmányát: *Goldziher* 1880.

⁴⁹ Lásd Reviczky diplomáciai és katonai tevékenységéről újabban: O’Sullivan 2014.; Tóth 2010b.; Tóth 2013.

⁵⁰ Michaud 1843. 500–501. o.

⁵¹ Babinger 1919a. 124–125. o.

hozzáfogott egy perzsa költemény latinra fordításához.⁵² Háfiz *Divánjának* részleteiről van szó, amelyeket magyarázatokkal, kommentárokkal és terjedelmes filológiai jegyzetapparátussal látott el. A latin fordítás 1771-ben jelent meg, majd még ugyanebben az évben követte az angol fordítás is,⁵³ míg a német fordításra 1782-ig várni kellett.⁵⁴

Nyelvtudásának és tehetségének köszönhetően Reviczkyt Mária Terézia 1772-ben rendkívüli meghatalmazott követévé nevezte ki Lengyelországba. Ez a megbízás abban az időben különösen kényesnek számított. A körülmények jobb megértéséhez érdemes felidézni, hogy Lengyelország hosszú évek óta, II. Poniatowski Szaniszló Ágost 1764. évi megválasztásától kezdve mély válságban vergődött. A lengyel Rzeczpospolita hatalmas, kormányozhatatlan területet jelentett, amelyet a különböző nemesi frakciók szét-szaggattak. II. Katalin csapatainak intervenciója az ország keleti felét orosz befolyási övezetté változtatta. II. Frigyesnek szintén nagyra törő tervei voltak a Rzeczpospolitához tartozó Porosz Királysággal, és felvetette a három nagyhatalom Lengyelország feletti közös ellenőrzésének gondolatát. II. Katalin 1771 elején javaslatot tett Poroszország királyának Lengyelország felosztására. A lengyel területi integritás elleni első támadást hamarosan Ausztria indította el, amikor preventív módon elfoglalta a Szepességet, a magyar Felvidékbe ékelődő lengyel enklávé, amelyet jóval korábban a magyar királyok engedtek át a lengyel uralkodóknak. Ez a régi jogon alapuló *fait accompli* az annexió precedenseként szolgált a másik két mohó hatalom számára Kaunitz kancellár habozása ellenére. Poroszország és Oroszország között gyorsan haladtak a tárgyalások, Ausztria azonban sokáig ellenállt a területi növekedés csábító szirénhangjainak. A felosztás gondolatát Mária Terézia csak 1771. augusztus végén fogadta el.⁵⁵

Reviczky 1772-es kiküldetése tehát összefüggésben állt Lengyelország felosztásával. Ebben a helyzetben Mária Terézia nevében annak érdekében kellett érvelnie, hogy legitimálják Ausztria lengyel Galíciára vonatkozó jogait. A császári követ bemutatta a magyar királyok e területre vonatkozó történelmi jogait, amelyek Lengyelország eme szegletének a magyar és cseh királyok általi középkori meghódításán alapultak.⁵⁶ A császári diplomácia ily módon hatékonyan alkalmazta a születő magyar történetírás eredményeit.⁵⁷

Lengyelország felosztásának problémája egész Európát foglalkoztatta. Hosszadalmas alkudozások vették kezdetüket, melyek során a nagyhatalmak a Rzeczpospolita kárára megpróbálták kölcsönösen előnyös megoldásokat találni. A végeredmény 1772 nyarának

⁵² Denina 1791. 223. o.

⁵³ Richardson 1802.

⁵⁴ Reviczky 1783. A mű sikerét jól jelzi, hogy Csokonai Vitéz Mihály költészetére is nagy hatással volt: Képes 1964.; Barany 1971. 321–322. o.

⁵⁵ Bély 2001. 574–575. o.

⁵⁶ A történelmi dokumentumok a következőképpen igazolják Mária Terézia jogait: „Lengyelország több egyezményt és szerződést is kötött Magyarországgal, de sosem törődtek a Halicsra és Lodomériára vonatkozó igénnyel, s mivel Lajos magyar király halála után, aki szerencsétlen módon 1526-ban Mohácsnál vesztette életét, a nővére, Anna hozzáment az osztrák uralkodóházbeli Ferdinándhoz, ezt a királyságot hozományként neki juttatta... Az, hogy Magyarország királyai a jogukról sohasem mondtak le, abból is kiviláglik, hogy a Halics és Lodoméria uralkodója titulust háromszáz éven keresztül folyamatosan viselték azóta, hogy Kálmán, sőt az ő apja, András, valamint a fivére, IV. Béla felvette ezt a címet. Erről a magyarok a lengyel királyokkal meg is állapodtak, mint például 1515-ben Bécsben I. Zsigmond lengyel és Ulászló magyar király.” ÖStA HHStA Polen II 35 1773. I–III. Ama jog történelmi bemutatása, amelyet Magyarország királyai a magukénak tudhatnak Dél-Oroszország, avagy az egykori Halics és Lodoméria királyság felett. (1773. január 31.) Fol. 75.

⁵⁷ Tóth 2006. 199–200. o.

vége felé kezdett kirajzolódni. A háromoldalú megállapodás értelmében Poroszország annektálta a Pomeránia és Kelet-Poroszország közötti területeket. Ezenkívül Poroszország és Brandenburg egyetlen politikai egységben egyesült. Ausztria Dél-Lengyelország széles sávját szerezte meg, amely Galícia és Ruténia jelentős területeit foglalta magában. Oroszország a Dvina, a Druck és a Dnyeper folyóktól keletre eső területeket kapta meg. Nagyon valószínű, hogy Reviczky, akinek a családja a lengyel határ menti térségből származott, ezt az igazságtalan rendezést nem tudta lelkiismeret-furdalás nélkül elfogadni. Erről tanúskodik egy Lengyelország felosztásáról szóló politikai értekezése, amelyben a következő megfogalmazás jól érzékelteti az igazság és a realpolitika viszonyát: „Senki sem kételkedik abban, hogy azok a jogcímek, amelyeket Lengyelország a saját ügyének védelmében felhoz, magától értetődően természetesenek, hogy minden más hatalom ugyanilyenekre hivatkozna azért, hogy igazolja jogait akár a legkisebb mértékben vitatott birtokaira is. Ha csupán arról lenne szó, hogy az emberi jogelvek és a nyilvánvaló szerződések értelmében ítéljünk, akkor a lengyelek ügye jó ügy lenne, az uralkodói udvarok igényei tarthatatlanok, a rendezés pedig igazságtalan volna. Csakhogy a három hatalomnak összesen hét-nyolcszázezer válogatott és jól kiképzett katonája áll hadrendben: Lengyelország – még ha az egész maradék Európa az ő oldalára állna is – nem tudna ellenállni nekik. Ez olyan félelmetes érv, amelyre viszont nincs válasz: ha egyebek hiányában csak egyetlen érveléssel hozakodna elő, a három udvar – a másik fél meghallgatása nélkül – meghozná a végleges ítéletet: ez pedig az, hogy az ő igényeik megalapozottak.”⁵⁸

Mindazonáltal a három nagyhatalom viszonyában feszültségek mutatkoztak. A nyilvános tárgyalásokkal párhuzamosan titkos megbeszélések zajlottak. Az Ausztria és Oroszország közötti ellentét különösen éles volt, köszönhetően a császári követ fellépésének. Jelentései és levelei kifejező módon tájékoztatnak bennünket az orosz diplomaták túlzó követeléseiről.⁵⁹ Lengyelország felosztásának következményei vészjóslóak voltak. Leginkább azért, mert ezt a három uralkodó által egy királyság felosztása érdekében kötött megállapodást úgy lehetett tekinteni, mint más jövőbeni felosztások előjelét: például a XIX. században az Oszmán Birodalomét a keleti kérdés létrejöttével, vagy éppen a XX. század elején az Osztrák–Magyar Monarchiaét. A többi esethez hasonlóan Franciaország és Anglia semmilyen akadályt sem gördített Lengyelország felosztásának útjába.

Varsói kiküldetése idején Reviczky mindent megtett annak érdekében, hogy pontos információkat szerezzen az orosz–török háború (1768–1774) és később a bajor örökösödési háború (1778–1779) hadműveleteiről. Czartoryski herceg közvetítésével⁶⁰ rendsze-

⁵⁸ ÖStA HHStA Polen II 36 1773. V–VI. A bécsi, szentpétervári és berlini udvarok rendezési tervének vizsgálata Lengyelország feldarabolásával kapcsolatban. Fol. 286.

⁵⁹ Az egyik, kissé szürrealista jelentésében Reviczky így számol be az orosz követ lengyeleknek tett szemrehányásairól: „Vajon mi lett az eredménye annak az oly hosszú időn át fenntartott és nagy ember- és anyagi áldozattal megvásárolt barátságnak, amelyet Oroszország sohasem tagadott meg, mihelyt Lengyelország nyugalma és megőrzése került szóba? Fájdalommal kényszerültem arra, hogy felhívjam a kiváló Küldöttség figyelmét a hazájában zajló zűrzavarok és pusztítás rémisztő tablójára. Ez az ország a kapzsiságnak, a partikuláris érdekeknek és törekvéseknek a szabadság fantomja által beborított áldozata, amely szabadságot az Oroszország nyújtotta garanciától féltik, holott ő éppen e szabadság megőrzéséért tette ezt a garanciavállalást. Vajon mi lenne ebből az országból, ha Oroszország – jogos neheztelésből – magára hagyná lengyelhont ebben az őt teljesen felforgató válságban, mely minden bizonnyal a totális összeomlását eredményezné?” ÖStA HHStA Polen II 37 1773. IX–XII, fol. 35.

⁶⁰ Lásd erről: *Reychman* 1961.

resen kapott kommentárokat a katonai ügyekről kora egyik legismertebb szakértőjétől, Charles-Emmanuel de Warnery svájci katonai írótól.⁶¹ Warnery írásai egyszerre érdekesek és szórakoztatók. Kidomborította a katonai forradalom előtti korszak nagy taktikai változásait és szarkasztikus humorral kommentálta az európai politikai eseményeket. A bajor örökösödési háború, más néven „krumpliháború” kiváló lehetőséget jelentett a porosz és osztrák hadseregek felmérésére. Warnery szerint II. Frigyes hadai gyorsabban fejlődtek a hétéves háború óta eltelt időben. Az egyik porosz huszárezred volt ezredesként nem tudta elkerülni, hogy e haderő felsőbbrendűségét kihangsúlyozza. Ami az amerikai függetlenségi háborút illeti, Warnery tábornok láthatólag nem ismerte fel annak valódi tétjét. Mindenesetre e katonai író műveinek gyűjteménye a gondolatok gazdag tárházát jelentette a diplomata Reviczky számára, akit kora egy másik hírneves katonai gondolkodója mellé neveztek ki: Nagy Frigyesről van szó.

II. József 1781-ben visszahívta Reviczkyt Lengyelországból és követként Berlinbe küldte. Ebben az időben a két udvar között meglehetősen feszült volt a kapcsolat. A követ diplomáciai levelezése informál bennünket II. Frigyes udvarának különböző eseményeiről. A hétéves háború utáni európai politika csapásirányait elemző hosszadalmas politikai jelentésein kívül diplomatánknak mindig sikerült fontos kulturális vagy tudományos eseményekről is beszámolnia, hiszen Reviczky nyitott volt mindenre, ami a császárt érdekelhette. Ezért ezek a dokumentumok gondosan szerkesztett információkat tartalmaznak a nagy politikai küzdelmekről, mint például a Krím-félsziget II. Katalin általi 1783-as annektálásáról, az amerikai függetlenségi háború befejeződéséről és a francia Vergennes gróf nagypolitikai lépéseiről. Nyílt viselkedésével és udvariasságával nagyon hamar elnyerte a porosz miniszterek, elsősorban Hertzberg⁶² gróf bizalmát, aki Nagy Frigyes legbefolyásosabb minisztere, egyszersmind Ausztria kérlelhetetlen ellensége volt.⁶³

Egyetemes műveltségének köszönhetően Reviczky nagyon szoros, baráti jellegű kapcsolatot épített ki ezzel a felvilágosult és ravasz miniszterrel. Mialatt szabadon diskuráltak a legkülönbözőbb kulturális témákról, gyakran szerzett Poroszország titkos politikai ügyeire vonatkozó információkat és benyomásokat. Kitüntető figyelmességgel fogadta azokat a tudósokat, művészeket és filozófusokat, akik kicserélték vele a munkája szempontjából rendkívül hasznos gondolataikat. Figyelemmel kísérte azokat a tudományos kutatásokat és technikai innovációs terveket, amelyek a tűzérség modernizálására irányultak. A francia tűzérség fejlődése, elsősorban a Gribeauval-rendszer⁶⁴ bevezetése a hétéves háború után, valóságos kihívást jelentett II. Frigyes katonai gépezete számára. Informátorai és kémjei segítségével Reviczky megszerezte a katonai fejlesztések dokumentációjának másolatát és részletes jelentéseket készített Poroszország katonai helyzetéről, amit Európa legfélelmetesebb hadigépezeteként jellemzett.⁶⁵ Ekkoriban számos fej-

⁶¹ Warnery életéről lásd: *Schumacher* 1936.; *Stelling-Michaud* 1936.

⁶² Ewald Friedrich von Hertzberg (1725–1795), porosz államférfi.

⁶³ *Laveaux* 1789. 380. o.

⁶⁴ A Gribeauval-rendszer (*système Gribeauval*) kifejlesztésére a hétéves háború után került sor. Az új francia tűzérség kifejlesztését és szervezeti formájának kidolgozását Jean-Baptiste Vaquette de Gribeauval (1715–1789) francia tüzértisztre bízta, aki 1763-tól haláláig a tűzérség korszerűsítésén dolgozott. Az általa kidolgozott rendszer magában foglalta a tűzfegyvereket és a mozgatusukhoz és karbantartásukhoz elengedhetetlenül szükséges kiegészítő eszközöket (szekerek, társzekerek, emelők, tisztító és karbantartó eszközök stb.). Gribeauval munkássának köszönhetően született meg a modern tűzérségi fegyverem.

⁶⁵ ÖStA HStA Preussen 62 Korrespondenz 1782. n° 154.

lesztési tervet dolgoztak ki, az európai tudósok pedig nem ritkán Berlinbe siettek, hogy bemutassák kutatásaik eredményeit az ilyenfajta újdonságok iránt feltűnően érdeklődő porosz királynak. 1782-től kezdve Reviczky gróf rendszeresen tájékoztatta a bécsi udvart ezekről a projektekről, például a porosz hadsereg új típusú lőszerszállító szekeréről vagy éppen a tüzérség reformja érdekében tett csodálatos újításait bemutató külföldi tudósok tevékenységéről.⁶⁶ Ezeket a terveket az Akadémia szakértői minden alkalommal megvizsgálták, és komoly számítások alapján döntöttek a tervek kivitelezhetőségéről. A császári követnek ez a tevékenysége közelebb vitte őt az európai katonai technológia legmodernebb irányzataihoz és lehetővé tette számára, hogy hozzáfűzze saját megjegyzéseit, amelyek a témában való alapos jártasságáról tanúskodnak. Gyakran vett részt a porosz csapatok szemlén és hadgyakorlatain, amelyek II. Frigyes udvarába vonzották egész Európa érdeklődő katonatisztjeit.

A berlini értelmiség sűrűn látogatta a házát, a művelt emberek a kellemes beszélgetések számára nyitott szalont találtak ott, de főleg egy olyan könyvtárat, amelynek kiváló volt a hírneve. A tudós Denina abbé a következőképpen írja le a klasszikus kultúra eme gócpontjának szellemi kisugárzását: „A klasszikus szerzők Rewitzky gróf úr birtokában lévő pompás gyűjteménye nagyban hozzájárult ahhoz, hogy növekedjék a berlini könyvnyomtatás színvonala. Kellő ízléssel és eleganciával eddig még egyetlen klaszikus szerzőt sem nyomtattak ki, míg maga Rewitzky úr és tiszteletreméltó lelkésze, Gruber abbé át nem nézte Petronius kiadásához a kefelevonatokat.”⁶⁷ Miután publikálta a Petronius-kiadást,⁶⁸ hozzálátott saját könyvtára rendszerezett katalógusának elkészítéséhez. Ez a „Periergus Deltophilus” álnéven kinyomtatott mű hamarosan az európai bibliofilek referencia-kiadványává vált.⁶⁹ Az első kiadást csak kis példányszámban nyomtatták ki. A katalógus álnéven történő kiadásának az lehetett az oka, hogy a magyar arisztokráciának sürgősen pénzre volt szüksége, mivel nagy nehézséget jelentett a császári követséggel járó fényűző életmód finanszírozása. Később, londoni tartózkodása idején Reviczky újra kinyomatta könyvtárának katalógusát egy levélformátumú bevezetővel együtt, amelyben világosabban elmagyarázza tette indítékait: „Mindenkinek megvan a maga hóbortja, és minden kornak megvannak a maga játékszerei. Az emberek nagyon is örülnek annak, hogy van néhány kellemes szórakozást nyújtó hóbortjuk, melyek elűzik unalmukat és betöltik azt az űrt, amit fontosabb foglalatosságaik közben mindig éreznek, sokszor eltérítik őket a veszélyesebb szenvedélyektől, az ambíciótól és a kapzsiságtól. Végeredményben mit számít, hogy milyen módon teszünk szert erre a haszonra, lepkét fogva, kagylót gyűjtve, pénzürméket rendezgetve vagy könyvtárunk bővítésével foglalatoskodva, ha egyszer az eredmény ugyanaz lesz, azok pedig, akik átadják magukat az

⁶⁶ Íme, egy 1782. szeptember 17-én sifírozott jelentés: „Egy Simon nevű francia azt tervezi, hogy megreformálja itt szinte az egész tüzérséget. Felfedezéseiről, amelyek részleteit a következő levelemben meg fogom küldeni Őfelségének, több tanulmányt is készített a királynak tanulmányozás céljából. Az eredmények nem feleltek meg teljesen a várakozásoknak; az újjépítésű szekeret nem hagyták jóvá és megállapították, hogy csak síkságon használható, és amúgy is túlságosan sokba kerül. 180 écube, miközben a hagyományos csak 70-et taksál.” ÖStA HHStA Preussen 62 Korrespondenz 1782. n° 166.

⁶⁷ Denina 1791. 223. o.

⁶⁸ Reviczky 1785.

⁶⁹ Reviczky 1784. Vö.: Monfasani 1988. 15–16. o.

ilyenfajta gyűjtőszenvédélynek, tartózkodnak attól, hogy valós jelentőségükhöz képest túlértékeljék ezeket a tevékenységeket.”⁷⁰

1785-ben Reviczky grófot visszahívták Berlinből és a következő évben londoni követté nevezték ki, ahol a francia forradalom korszakának rendkívül nehéz körülményei közepette folytatta veszedelmes diplomáciai szolgálatát.⁷¹ Ráadásul ez az időszak egyre súlyosabb anyagi nehézségeket is jelentett a számára. Azzal egy időben, hogy a rendi gyűlés összeült Versailles-ban, így panaszkodott Kaunitzknak: „Arra kérem, továbbra is nyújtson nekem segítő kezet nehéz helyzetemben, ahová egy hirtelen és előre nem látható változás miatt kerültem, amely teljesen kimerítette amúgy is szűkös, itt tartózkodásomra szánt saját vagyonomat. Mivel arra kényszerültem, hogy ily nagy távolságra és ily messzire költözzem, kénytelen voltam újabb költségekbe verni magamat, ami felemészítette kicsiny vagyonomamat. Az a kedvező fogadtatás, amelyben az itteni udvar a megérkezésem után részesített – ami bizonyos sikereket eredményezett számomra, midőn kedvező alkalom adódott a két udvar kölcsönös érdekeinek előmozdítására –, együtt jár azzal, hogy az udvarban természetes félsz van bennem, hiszen itt jelentős részben a ragyogó képességektől és a főurak ízlésének megfelelő tevékenységek folytatásától függ a siker. Én pedig erősen tartok tőle, hogy nem fogok tudni itt megfelelni, aminek nyomán visszarendelnék, ezért pedig kiesek uralkodóm kegyeiből, aminek következtében elveszik annak a 18 évnyi szolgálatnak a gyümölcse, amelyet az udvar többször kinyilvánított helyeslésével végeztem.”⁷² Egészségügyi problémái miatt 1790-ben minden állami tisztségéről lemondott és visszautasította az újabb diplomáciai felkérést a nápolyi követi posztra.⁷³

Londoni tartózkodása idején a császári követ nagy figyelemmel követte a francia forradalom eseményeit. A kezdeti időszakban Kaunitz császári kancellár azzal bízta meg, hogy tárgyaljon az osztrák–brit szövetségekötésről, amihez Oroszországnak is csatlakoznia kellene.⁷⁴ A franciaországi felfordulásnak azonnali következményei lettek Angliában, ami közvetlenül érintette a császári diplomácia reputációját. A brabanti forradalom hírei nagyon kedvező fogadtatásra találtak az angol közvéleményben, amiről a követ felháborodva számolt be 1790. március 8-i levelében: „Egyrészt három-négy ház nyílt Londonban a fellázadt brabanti bizottság költségén abból a célból, hogy Money, Gordon és más angol, aktív vagy már visszavonult tisztek vezetésével a király alattvalóit válogatás nélkül besorozzák. Ezeknek az embereknek az a feladatuk, hogy hadsereget állítsanak föl az uralkodójuk ellen felkelt belga tartományok megsegítésére, miközben határozottan és szigorúan járnak el azokkal a be nem sorozott angol alattvalókkal szemben, akik egy legitim és kiprovakált háborút vívó hatalom szolgálatába álltak. Másrészt a lázadás zászlaját kitűzték az egyik nyilvános színházra, ahol azt az angol nézők szeme láttára francia komédiások tömjénezik, de nem a csöcselék szórakoztatására szánt vásári előadásokon, hanem egy kiváltságos, a király kamarásának felügyelete és ellenőrzése alá helyezett színházban, ahol az előkelő nemesi társaság összegyűlik, és amelyet olykor még az udvar is kitüntet a jelenlétével. Ezt a sértő előadást alulírott, aki alig jár színházba, akár figyelmen kívül is

⁷⁰ Reviczky 1794. XVI. o.

⁷¹ Blanning 1977. 336. o.

⁷² Reviczky levele Kaunitzknak (London, 1789. május 15.). ÖStA HHStA England 127 Berichte 1789. I–VI, fol. 13.

⁷³ Michaud 1843. 501. o.

⁷⁴ ÖStA HHStA England 129 Korrespondenz, Weisungen 1789, fol. 31–36.

hagyhatná, hogyha azon a szemérmetlen szabadosságon felháborodott angolok, amit itt egy idegen társulat büntetlenül megenged magának, nem számoltak volna be neki a premierről. Ez a bemutató kevésbé keltette volna fel a figyelmét, ha nem tudná, hogy kevésbé előbb az angol színházak számára a Bastille lerombolásáról készített hasonló előadást a hatóságok nem engedélyezték.”⁷⁵

Ezen túlmenően Reviczky mindig is érdeklődött a katonai újítások és felfedezések iránt. A forradalmi háborúk előkészületei kedveztek a tudományok fejlődésének és új felfedezéseket a császári követnek is a figyelmébe ajánlottak. John Grahl vegyész gyűlékony bombák gyártására szolgáló anyagot ajánlott neki.⁷⁶ Mivel a totális háború borzalmait ebben a korban még ismeretlenek voltak, a feltaláló a kérelmében megpróbálta tompítani ajánlata lehetséges következményeit: „Habár ezek a hatások fatálisak lehetnek az emberiségre nézve, ha visszaélünk vele, Isten a megmondhatója annak, hogy én sohasem törekedtem olyan eszközök feltalálására, amelyekkel elpusztíthatók a felebarátaim. Felfedezésem csupán a véletlen műve, s magam is tartózkodom attól, hogy bárkinek beszámoljak róla...”⁷⁷

Azért, hogy úrrá legyen pénzügyi problémáin, Reviczky 1790-ben eladta híres könyvtárát Lord Spencernek. A lorddal Sir William Jones útján ismerkedett meg, akivel levelezésben állt.⁷⁸ Reviczky könyvtára mindenekelőtt egy érdeklődő bibliofil gyűjteménye volt, aki elsősorban a klasszikus művek kiváló állapotban lévő első kiadásait kereste. Mivel Reviczky irtózott a nyomtatott könyvekben kézzel írt jegyzetektől, a gyűjteménynek leginkább esztétikai értéke volt, a gyűjtemény célja a könyvek „l’art pour l’art” felhalmozása volt, nem pedig kutatási eszköztár felhalmozása. 1794-ben újra kinyomtatott katalógusa levélformátumú bevezetőjében maga is gúnyolódott hiú gyűjtőszenvédélyén: „Azt ajánlom, Uram, jöjjön el és nézze meg a könyveimet abban az állapotban, amelyben most vannak; de attól tartok, hogy miután látta őket, hasonló ítéletet fog alkotni, mint egykor Labruyère, s azt fogja mondani, mint ő: »Találkoztam egy emberrel, aki a házában fogadott. Már a lépcsőnél megcsapott a szattyánból illata, amivel minden könyve be van vonva. Hogy felélesszen, a fülembe kiáltotta, hogy a gerincük be van aranyozva, aranyszállal vannak díszítve, a jó állapotban lévő kiadások közül felsorolta nekem a legjobbakat, hozzátéve, hogy ő sohasem olvas, hogy be sem teszi a lábát erre a galériára, csak azért jön föl velem, hogy örömet okozzon nekem. Megköszöntem előzékenységét, de – hozzá hasonlóan – nem akarom látni a cserzőműhelyét, amit ő könyvtárnak nevez.«”⁷⁹ A könyvtár eladásából a tranzakció pillanatában 1000 font sterling folyt be, ezenkívül évente 500 font életjáradék illette a grófot. Mivel Reviczky 1793 augusztusában Bécsben elhunyt, ez

⁷⁵ ÖStA HHStA England 127 Berichte 1790. I–VI, fol. 18.

⁷⁶ A feltaláló így jellemezte a szóban forgó anyag tulajdonságait: „Ez olyan gyűlékony anyag, amelyet el lehet juttatni a megfelelő helyre ágyúval, puskával, pisztollyal, bombával, gránáttal vagy bármilyen más tűzfegyverrel. A fegyvert először a puskaporral, aztán a tölténnyel vagy golyóval, végül az eleggyel kell megtölteni, de golyó nélkül a puskaporral önállóan is kilőhető, az elegy pedig közvetlenül és veszteség nélkül eljut addig a pontig, ameddig a fegyver képes elhordani. A becsapódás után azonnal lángok csapnak föl mindenben, amihez az anyag hozzáér és minden éghetőt felemésztene, s ha növényeket is ér, a tűz még pusztítóbb lesz. Nem kell attól tartani, hogy bármiféle füst eloltja a tüzet, annak folyamatát ugyanis semmi sem akadályozhatja meg. Ez az elegy olcsó ahhoz képest, hogy mekkora hatást vált ki, és az elkészítése is rövid időt vesz igénybe.” ÖStA HHStA England 129 Korrespondenz, Weisungen 1788, fol. 14.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Cannon 1975. 224. o.

⁷⁹ Reviczky 1794. XVI–XVII. o.

a gazdag könyvtár 2500 fontos szerény összeg fejében jutott Lord Spencer tulajdonába... A Reviczky-gyűjtemény napjainkban a manchesteri John Rylands Library legértékesebb hagyatékai közé tartozik.⁸⁰

A mű

Ibrahim Müteferrika *Usul el-Hikem fî Nizâm el-Ümem* (Bölcs gondolatok a népek rendszeréről) című kiadványát Reviczky Károly Imre *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* (Harcászati értekezés, avagy a csapatok rendezésének módszertana) címen jelentette meg 1769-ben Bécsben,⁸¹ amelyet még ugyanabban az évben – valószínűleg kalózkiadásban – Párizsban is kiadtak. Ezt a munkát Ibrahim Müteferrika Patrona Halil janicsárvezér 1730-i lázadása után írta annak érdekében, hogy felhívja a figyelmet az Oszmán Birodalom politikai és katonai rendszerének visszasságaira és olyan nyugat-európai reformok bevezetését javasolja, amelyek elkerülhetővé tennék az oszmán állam teljes bukását. E fontos modernizációs gondolatokat tartalmazó munka a III. Ahmed szultán uralkodásának idején kiteljesedő reformmozgalom legmarkánsabb példáját nyújtja az olvasó számára.

E könyv 1769-i francia kiadásának jelentősége a kor nemzetközi helyzetében rejlik, hiszen az előző esztendőben robbant ki egy újabb háború az oroszok és a törökök között. Végeredményben ez az erdélyi magyar renegát által írt és egy másik magyar által lefordított mű lehetővé tette az európaiak számára, hogy megismerjék az európai katonai reformokkal kapcsolatos oszmán katonai gondolkodás legfontosabb elemeit. A francia fordítás az eredetitől eltérő címére vonatkozólag már a megjelenése után közvetlenül is többen reagáltak. Különösen William Jones orientalista jegyezte meg egy Reviczkyhez írt 1770 végén keletkezett levelében, hogy a brit tudósok nem értettek egyet a címválasztással. Valószínűleg az 1768–1774-es orosz–török háború aktuális eseményei miatt választhatta a fordító ezt a markánsabban hadtudományi jellegű címet.⁸² A francia nyelv kiválasztása sem lehetett véletlen, hiszen a felvilágosodás századában a legtöbb tudományos és katonai jellegű munkát Voltaire és Rousseau nyelvében írták, illetve hamar lefordították. Reviczky és William Jones levelezéséből arra lehet következtetni, hogy a könyv megjelenése után elég sikeres lehetett Közép-Európában.⁸³

Az eredeti értekezés műfajáról szintén érdemes néhány szót ejteni. Itt alapvetően egy a XVI–XVII. századi oszmán irodalomban elterjedt műfajról, a *nasihatname* nevű,⁸⁴ uralkodóknak szóló tanácsok és intelmek gyűjteményéről van szó. Az Ibrahim Müteferrika által kiadott *Usul el-Hikem fî Nizâm el-Ümem* című munkán kívül több tucatnyi hasonló művet ismerünk, amelyekről számos korabeli kéziratmásolat is készült. A műfaj előzményei a XI. és XV. század közötti muzulmán népek által lakott területeken virágzó perzsa és török írók által kidolgozott, a nyugat-európai királytűkrökhöz hasonló irodalmi műve-

⁸⁰ Guppy 1926. 12–14. o.

⁸¹ Müteferrika 1769.

⁸² Az előszó egyik lábjegyzetében a fordító azzal magyarázza a címválasztást, hogy az jobban tükrözi a mű mondanivalóját. Müteferrika 1769.

⁸³ Teignmouth 1806. 70. o.

⁸⁴ A török szakirodalom elsősorban a *nasihatname* vagy *nasihatname* kifejezéseket használja.

kig nyúlnak vissza.⁸⁵ A *nasihatname* műfaj kora újkori továbbfejlesztése és elterjedése jól mutatja az oszmán elit és főleg az uralkodói dinasztia azon törekvéseit, amelyek révén igyekeztek létrehozni eredeti gondolatokat tartalmazó arab és perzsa ihletésű politikai munkákat.⁸⁶ Az Ibrahim Müteferrika által kinyomtatott eredeti munka címlapján megtalálható fejlécdísz (*serlevha*) először figyelhető meg a neves oszmán nyomdász által készített könyvön, de az összes ezt követően általa jegyzett munkára felkerült ez a jellegzetes díszítő motívum. Hasonlóan megtalálható itt a muszlim művek megkerülhetetlen szövegkezdő *besmele*⁸⁷ formulája is.⁸⁸

A fordító bevezetője hasznos útmutatót nyújt az olvasónak a mű megértéséhez. Reviczky elsősorban az 1768-ban elkezdődött orosz–török háború aktualitására figyelemztet és külön hangsúlyozza az Ibrahim Müteferrika őszinte és kritikus hangú elemzéséből eredő Nyugat-Európa és az Oszmán Birodalom viszonyára, valamint az oszmán hadsereg reformjára vonatkozó gondolatokat. Miközben bemutatja az 1663 és 1739 közötti korszak⁸⁹ török háborúinak történetét, nem felejt el megemlíteni a ellenséges hadviselő felek közötti erőviszonyok gyökeres megváltozását. A mai olvasó számára a bevezető legnagyobb értéke abban rejlik, hogy a felvilágosodás századának szerzői nyelvén olvasható egy nagyon fontos kora újkori jelenség leírása, amelyet az angolszász történészek (Michael Roberts, Geoffrey Parker, Jeremy Black stb.) röviden „hadügyi forradalom” néven szoktak nevezni.⁹⁰ E fogalom segítségével elsősorban a harmincéves háború után felgyorsult haditechnikai és hadsereg-szervezési újítások rendszerét szokták jellemezni, melynek legfontosabb eleme, hogy a tűzfegyverek elterjedésével átalakult a korabeli erődítéstechnika és ostromlástan, valamint radikális hadászati és harcászati reformokra került sor a nyugat-európai hadseregekben. Úgy gondolta, hogy a katonai reformok segítségével csökkenteni lehet az egyébként az európai humanista és késő-reneszánsz katonairók által is oly gyakran emlegetett kiszámíthatatlan Fortuna és a véletlen hatásait. A muzulmán harcosok jellemzésénél kiemeli fanatikus vakmerőségüket a harcmezőn. Ennek nagy jelentőséget tulajdonít, és a rómaiak és barbárok küzdelmeinek történelmi példáján keresztül is igyekszik bizonyítani, hogy nem feltétlenül a technikailag fejlettebb és szervezettebb hadsereg győzedelmeskedik. Hangsúlyozottan kiemeli, hogy annak, aki győzni akar, meg kell ismernie a különféle ellenséges népek és nemzetek géniuszát (*génie des nations*). – Reviczky Károly Imre valójában ezzel indokolja, hogy miért is fordította ékes francia nyelvre Ibrahim Müteferrika művét. Számos kortársához hasonlóan, akik nem bíztak az útleírások hitelességében, a fordító úgy gondolja, hogy sokkal fontosabb a törökök által írt munkákat lefordítani nyugati nyelvekre: „Számomra a törökök kormányzatának, erkölcsének, szokásainak és vallásának megismerése céljából és a nevetséges leírásokban található félreértések és képtelenségek elkerülése érdekében a legjobb módszernek az tűnik, ha minél több általuk írt könyvet fordítunk le. E nemzet legjelentéktel-

⁸⁵ Aksan 1993. 53–54. o.

⁸⁶ Howard 2007. 137–139. o.

⁸⁷ A formula szó szerinti jelentése: „A nagylelkű és irgalmas Isten nevében”.

⁸⁸ Gençer 1986. 168. o.

⁸⁹ E számos oszmán–Habsburg konfliktussal terhes történelmi korszakot az osztrák történészek előszeretettel nevezik a „hosszú török háború” (der lange Türkenkrieg) időszakának is.

⁹⁰ A téma óriási szakirodalmából láss néhány fontos művet: Roberts 1956.; Parker 1989.; Black 1991.; Bély 2001. 295–335. o.; Pálffy 2000.; Ágoston 2005.; Hochedlinger 2003.

nebb, a törvényeikre és szokásaikra vonatkozó történeteket tartalmazó kiadványa is többet ér mint egy az íróink emlékirataival és leírásaival teli könyvtár...”⁹¹ Mindez persze komoly nyelvtudást igényelt, hiszen az oszmán török nyelven írt szövegek megértéséhez legalább három keleti nyelv – a török, az arab és a perzsa – ismerte szükséges. A modern keletkutatás kialakulásának hőskorában, az orientalisztika első fontos műhelyei éppen a diplomataképző nyelvviskolák voltak, mint például a bécsi Orientalische Akademie vagy a párizsi Ecole des jeunes de langues.⁹² A maga korában képzett orientalistának tartott Reviczky egyébként határozottan elutasítja a törökök állítólagos tudatlanságáról elterjedt leegyszerűsítő elméleteket, és nagy tisztelettel adózik az Ibrahim Müteferrika által végzett könyvnyomtatói és kultúráközvetítő munkának. Saját fordításáról szólva szerényen jegyzi meg, hogy fő célja csupán annyi volt, hogy visszaadja a szöveg lényegét a francia nyelvű érdeklődő olvasóknak.⁹³

Az Ibrahim Müteferrika által jegyzett szöveg szintén egy bevezetővel kezdődik, amelyben muzulmán szerzők által használt szokásos bevezető formulák (*besmele*, *hamdelé* és *salvelé*) váltják egymást. Ezt követően kerül sor a szerző bemutatkozására és könyve témájának rövid megjelölésére. Ibrahim Müteferrika bevezetőjében kitér még az 1730-as konstantinápolyi Patrona Halil-féle lázadás okaira. Ezt a munkát egyébként a janicsárvezér lázadása után írta annak érdekében, hogy felhívja a figyelmet az Oszmán Birodalom politikai és katonai berendezkedésének gyenge pontjaira és egyúttal szorgalmazza a hathatós európai katonai reformok bevezetését, a katonai fegyelem megerősítését és az államrend megszilárdítását. Tisztában volt a XVIII. századi nagy nyugat-európai katonai változásokkal, ezért így érvelt a reformok szükségessége mellett: „Az elmúlt időkben, midőn a népek többé-kevésbé hasonlatos módon viseltek háborút, midőn a keresztények még kevésbé alkalmazták az ágyúkat és a tüzfegyvereket, és mikor még a legfontosabb fegyverek a kard és a szablya valának, az eme fegyverek forgatásában a többi népnél előrébbvaló muzulmánok kétségkívül gyorsan törtek előre; csakhogy mostanság, mikor a hadművészet egészen különböző, és midőn inkább távolról, semmint közlőrl harcolnak, a tapasztalás világosan megmutatta, hogy a régi módszer többé nem megfelelő vagy legalább tökéletesítésre szorul hozzáigazítván azt a mai időkhez és körülményekhez.”⁹⁴ Ibrahim Müteferrika jelzi, hogy felhasználta számos klasszikus és modern szerző hadtudományi munkáit is – főleg latin nyelvű műveket –, de ezek pontos bibliográfiai adatait nem adja meg. Feltételezhetjük, hogy ismerte a leghíresebb ókori írók (például Polübiosz, Julius Cézár, Vegetius stb.) műveinek modern kiadásait, és valószí-

⁹¹ „Pour moi, je crois que le meilleur moyen pour se former une juste idée des gouvernements, mœurs, usages, et religions des Turcs, et pour être détrompé de toutes les fautes et absurdes opinions qu'on puise dans ces ridicules relations, et de traduire autant qu'on peut de leurs livres ; car le moindre ouvrage de cette nation, qui presque toujours contient quelque anecdote touchant leurs loix et coutumes, vaut mieux qu'une bibliothèque entière de mémoires, observations, et relations de nos auteurs...” Müteferrika 1769. 12. o.

⁹² Lásd: Testa–Gautier 2003.; Hitzel 1996.

⁹³ „Je n'ai pas traduit ce livre avec cette scrupuleuse exactitude dont on a coutume de traduire les écrits orientaux et qui les rend pour la plupart intelligibles; comme il ne s'agit point ici d'apprendre la langue, je me suis contenté de rendre autant que j'ai pu le sens et les expressions du texte, sans suivre trop servilement l'ordre de la phrase.” Müteferrika 1769. 16. o.

⁹⁴ „Je n'ai pas traduit ce livre avec cette scrupuleuse exactitude dont on a coutume de traduire les écrits orientaux et qui les rend pour la plupart intelligibles; comme il ne s'agit point ici d'apprendre la langue, je me suis contenté de rendre autant que j'ai pu le sens et les expressions du texte, sans suivre trop servilement l'ordre de la phrase.” Müteferrika 1769. 16. o.

nüleg forgathatta a reneszánsz kor humanista hadtudósainak néhány munkáját is. Az újabb kutatások alapján valószínű, hogy alaposan ismerte Raimondo Montecuccoli műveinek valamelyik latin kiadását,⁹⁵ sőt le is fordította oszmán török nyelvre. Több változata is ismert a török fordításoknak, melyek közül a legdíszesebb a párizsi Bibliothèque Nationale de France (Département des mss orientaux, Suppl. Turc 226) könyvtárban található.⁹⁶ E kéziratot a hagyomány szerint Ibrahim Müteferrika fordította latinból és egy bizonyos Szeid Mehmed másolta le 1787-ben. De létezik egy másik másolat is az isztambuli Nuruosmaniye könyvtárban (inv. n°3237, dátum nélkül).⁹⁷ Az olvasmányain kívül Ibrahim efendi hivatkozik a különféle nemzetiségű katonai szakértőkkel való konzultációira. A francia diplomáciai levelezések alapján jól ismert, hogy sok tapasztalt hadvezérrel és magas rangú katonatisztrel állt kapcsolatban. Jól ismerte például a Rodostóba száműzött Rákóczi fejedelem környezetében élő magyar tábornokokat és különösen szoros kapcsolatokat ápolt a renegát Alexandre de Bonneval gróffal⁹⁸ és számos más török földön megforduló katonatisztrel és egyéb kalandor személyiséggel.⁹⁹ A bevezetője végén a szerző röviden bemutatja értekezése tartalmi felépítését. Ez alapján a mű szerkezete három részből áll. Az első részt a hadi ügyekben nélkülözhetetlen rend és fegyelem szükségességének szentelte, a másodikban a modern hadi tudományokhoz szükséges ismeretekről – különösen földrajzi tudásról – esik szó. A harmadik nagyobb egységben a keresztény hadseregek hadszervezésben elért eredményeit mutatja be a szerző. Az értekezés részeit fejezetekre és alegységekre osztva tárgyalja.

Az értekezés fő gondolatmenete alapján az oszmán államnak és hadseregnek geopolitikai megfontolások alapján kidolgozott reformok bevezetésére van szüksége. Ibrahim Müteferrika gondolatmenete alapján itt nem a dicső múlt – például Nagy Szulejmán szultán uralkodása (1520–1566) korszakának – feltámasztásáról van szó, hanem az európai államokban kifejlesztett legújabb politikai és hadi reformok átvételéről. A mű első részében a szerző kifejti az államok és hadseregek működésével kapcsolatos általános gondolatait. Az első fejezet kezdetén a földgolyóbis vázlatos leírását olvashatjuk, majd egy gyors váltással a társadalmak létrejöttének szükségességének tárgyalása következik. Ibrahim Müteferrika politikai eszméi Hobbes és Locke gondolataival rokoníthatóak, akiknek latin műveiből valószínűleg sokat merített a kötet írása során. Megtalálható itt például a természetjog gondolata, az emberek egymás közötti született ellentétének hobbes-i elmélete (*homo homini lupus*), a társadalmi szerződés teóriája, valamint a jogállam és hadsereg létrejöttének szellemi alapvetése. Mindezen gondolatok keverednek az iszlám hagyományával, a modern természetjoggal és a társadalmi szerződés gondolatával, amelyből a szerző végül levezeti a törvények kialakulásának és az uralkodók megjelenésének elmé-

⁹⁵ Lehner 1716. és főleg Bonbardi 1718.

⁹⁶ BNF Département des mss orientaux, Suppl. Turc 226 Traduction en langue turque, sans titre, ni nom d'auteur, du traité sur l'art de la guerre, intitulé Commentarii bellici, par Raymond, comte de Montecuccoli, généralissime des armées impériales (1608–1681), qui fut l'adversaire de Turenne, et que cet ouvrage a fait surnommer le Végèce moderne (1787–1788). Internetes nézete: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53119196p> (A letöltés időpontja: 2018. február 18.)

⁹⁷ Zeki Veli Togan történész egy másik, a Kayseri-ben lévő Rasid Pasa könyvtárban található példányra (inv. n°1220, fol. 42b–85a) is felhívja a figyelmet. Lásd erről: Togan 1949. 69. o. (Frédéric Hitzel szíves közlése.)

⁹⁸ Alexandre de Bonneval életéről lásd: Benedikt 1959. Vö.: Vandal 1885.

⁹⁹ Lásd ehhez: Tóth 2012. 283–295. o. Ibrahim Müteferrika az 1730-as években szoros kapcsolatokat ápolt Jonas Otter svéd utazóval is, lásd: Sohrabi 2005. 640. o.

letét. Montesquieu-höz hasonlóan hangsúlyozza a törvények társadalmak kialakulásában játszott szerepét és leírja a valószínűleg az arisztotelészi államformákból merített három fő államtípust: a monarchiát, az arisztokráciát és a demokráciát. Noha itt hivatkozik az ókori görög filozófia klasszikusaira, Platónra, Arisztotelészre és Démokritoszra, ám ez utóbbi helytelenül írt nevéből – franciául Démocrate (!) – hamis etimológiával vezeti le a demokrácia szó eredetét, amelyet a fordító végül egy lábjegyzetben tesz helyre. Véleménye szerint az államok – hasonlóan a hobbes-i filozófia egyéneihez – állandó konfliktusban és ellentétben állnak egymással, hogy új területeket szerezzenek, vagy hogy megvédjék az meglévőket, és ezért kénytelenek erős és fegyelmezett hadseregeket fenntartani.¹⁰⁰

Ibrahim Mütefferika szerint a háború egyidős az emberiség történetével. A háborúk különféle fajtái közül számára egyedül a szent háború, vagyis a muzulmán dzsihád tekinthető igazságos háborúnak, ám ennek pusztán ténye nem jogosíthatja fel arra a szent harcok hadvezérét, hogy elhanyagolja a hadsereg megfelelő szervezését.¹⁰¹ Ezt követően röviden felvázolja a régmúlt idők egykori csatarendjét, bemutatja a különféle fegyvernemeket és azok alkalmazásának lehetőségeit a klasszikus – vagyis a lőpor feltalálása előtti – hadműveletekben. Ezekben az egykori háborúkban a hadseregek összecsapását valójában fegyveresek közötti párharcok tömege alkotta és ezek kimenetelében a harci erények és a bátorság döntő szerepet játszottak. A tűzfegyverek és az ágyúk feltalálása után – más szóval a „hadügyi forradalom” óta – a hadviselés módszertana radikálisan megváltozott. Az úgynevezett „hideg fegyverek” használata visszaszorult és az „újfajta háborúzás módja” (*nouvelle manière de faire guerre*) terjedt el a világban. Ezen a téren Ibrahim Mütefferika nem rejti véka alá az oszmán kormányzat által vétett súlyos hibákat illető bírálatát. Szerinte az oszmánok teljességgel figyelmen kívül hagyták a modern európai államok kialakulásának következményeit és az ezzel járó hadsereg-korszerűsítés, valamint a már említett „hadügyi forradalom” kihívásait. Ez utóbbi fejlődési folyamatból kimaradó lassú és rossz harcértékű, fegyelmezetlen oszmán hadseregek nem képesek felvenni a versenyt a nyugati haderőkkel. Egy új hadszervezési rendszert (*nizam-ı cedit*) javasol bevezetni az oszmán hadseregben, melynek legfontosabb elemeit a keresztény hadseregek reformjaiból kölcsönözte. Mint számos kora újkori humanista katonai szakíró, Ibrahim Mütefferika is gyakran használ olyan nehezen meghatározható fogalmakat, mint

¹⁰⁰ „Cependant la passion malheureuse de la cupidité, de l'avidité, et de la convoitise du bien d'autrui, vices communs de l'espèce humaine, s'étant aussi emparée des souverains, et monarques, et par là chaque état se trouvant dans la nécessité de penser à sa sûreté, et de s'opposer aux desseins ambitieux des usurpateurs, les maîtres des Empires, et les dominateurs des peuples soigneux de conserver et de défendre leurs états, et leurs sujets, et de garantir leurs provinces de l'invasion de l'ennemi, ont eu recours à l'établissement des corps de milice, composés de leurs propres sujets, ou bien d'étrangers, propres au combat et à la guerre, et dressés aux exercices militaires. Une armée ainsi formée, attachée au service du Prince, et de l'état, subordonnée et disciplinée moyennant de bons règlements et ordonnances de guerre, et pourvue de toute sorte d'armes offensives et défensives, a été dans le progrès du temps envisagée comme cause principale de la force de l'état, et comme source de toute prospérité, et de la conservation d'un royaume.” *Mütefferika* 1769. 16–17. o.

¹⁰¹ „Mais enfin quelque puisse être l'objet de la guerre, tous les peuples, et toutes les nations guerrières ont toujours senti l'indispensable nécessité d'introduire dans leur état militaire une certaine forme fixe, et régler leurs troupes par le moyen de la discipline, et des sages ordonnances de guerre, et de les contenir dans l'exacte observation des règlements et statuts militaires, et dans la constante pratique de leurs devoirs, attendu que sans une pareille conduite il n'est guère possible que l'ordre subsiste dans une armée et que la confusion ne s'en mêle.” *Mütefferika* 1769. 22–23. o.

a véletlen, az előreláthatatlan tényezők, amit a hadiszerencse (*fortuna*) fogalmával igyekeztek körülírni. Szintén megemlékezik a katonai erények gyűjtőfogalmaként is megjelenő virtusról (*virtù*), vagy az előrelátó óvatosságról (*prudentia*).¹⁰² Mindezek a korabeli politikai és katonai gondolkodás fontos részei voltak és fontos szerepet játszottak azokban a vitákban, amelyek révén a korszak gondolkodói – mint például Zrínyi Miklós vagy Raimondo Montecuccoli – igyekeztek több értelmet és ésszerűséget vinni a hadművészet nehezen kiszámítható világába. A kiszámíthatóság legalapvetőbb feltételei a jó katonai fegyelem és hadi módszerek (*metodus*) bevezetése, melyek fontossága az értekezés szövegében lépten-nyomon felbukkan.¹⁰³

Az első fejezet végén – miután vázlatosan felelevenítette a régmúlt birodalmak (Róma, Bizánc) tündöklésének és hanyatlásának okait – még egyszer hangsúlyosan kiemeli a nyugati világban végbement hadügyi változások előnyös hatásait, majd egy egészen eredeti politikai filozófiai teóriával áll elő. Valószínűleg a XVII. század végi és XVIII. századi eleji gondolkodók (Hobbes, Locke, Grotius) hatására górcső alá veszi a társadalom különböző rétegeit és felállítja a saját egyedi osztályozását. Az indoeurópai eredetű hagyományos háromosztatú (trifunkcionális) társadalomszemlélettel¹⁰⁴ ellentétben Ibrahim Mütefferika négy nagy társadalmi „osztályt” különböztet meg: a katonák (*les gens de guerre*), az értelmiségiek (*les gens de plume*), a földművesek és az iparosok és kereskedők csoportjait. Ez a hagyományos négyosztatú társadalmi modell a korábbi évszázadok hasonló műfajú munkáiban – például Ibn Khaldún vagy Kinalizade műveiben – is megfigyelhető és a oszmán politikai gondolkodás egyik fontos tételének számított.¹⁰⁵ Mindezek a funkcionális „osztályok” természetesen egy rendező elv, vagyis az uralkodói hatalom alá rendelve töltik be társadalmi szerepüket. Hasonlóan Montecuccolihoz, Ibrahim efendi is kiemelt jelentőséget tulajdonít a gazdasági és pénzügyi tényezőknek, amelyek a működéshez szükséges anyagi eszközöket biztosítják. A gazdaság élénkítése érdekében egy társadalom minden tagja számára kötelező jellegű közteherviselés gondolatát fogalmazza meg, ami a hagyományos értékeken alapuló oszmán társadalom számára meglehetősen új lehetett. A hadi ügyek megreformálása céljából a hagyományos timár-rendszeren alapuló hadsereg helyett egy korszerű, reguláris fegyvernemekre osztott és egyenruházattal ellátott haderőt részesít előnyben.¹⁰⁶

¹⁰² Lásd e témához Förköli Gábor nemrég megvédett doktori disszertációjának vonatkozó részeit: Förköli 2016.

¹⁰³ Zrínyi Miklós katonai gondolkodásának forrásairól lásd: Hausner 2011.; Hausner 2013.

¹⁰⁴ Georges Dumézil munkásságáról lásd: Coutau-Bégarie 1998.

¹⁰⁵ Aksan 1993, 53–56. o.

¹⁰⁶ „En suivant ce nouveau règlement, il faut que tout le corps d’une armée exactement dénombré, et que les différentes espèces de troupes soient distinguées avec soin, et qu’ainsi, compte tenu de leur nombre, et de leur espèce, la quantité et la qualité en puisse être connues en tout occasion. De plus, il faut éviter soigneusement que soit en quartier, soit en campagne les gens qui ne sont pas de guerre ne soient point mêlés avec les troupes, et pour cet effet il est nécessaire pour ne pas se tromper à la ressemblance, que les milices soient distinguées et connaitissables par leurs devises et uniformes, et qu’on défende rigoureusement, que ceux qui ne sont pas de l’armée ne portent point des habits de soldat, et ne donnent pas lieu à la confusion ; attendu que la ressemblance des habillements des soldats et d’autre peuple a été souvent cause de très grands inconvénients, surtout en temps de guerre où ce désordre a eu d’ordinaire de funestes suites ; vu qu’il produit presque toujours la disette et la famine dans l’armée. Ce qui étant assez sensible de soi-même et de plus constaté par les témoignages des personnes de grande expérience.” Mütefferika 1769. 58. o.

Az értekezés második fejezetében Ibrahim Müteferrika a földrajzi ismeretek fontosságát hangsúlyozza a hadseregek fejlesztése és az államrend megszilárdítása szempontjából. Ezek az ismeretek elsősorban az Oszmán Birodalom pontos helyzetét és tartományainak elhelyezkedését foglalják magukban, de azt még fontosabbnak tartja, hogy a muzulmánok jól ismerjék keresztény ellenségeik országait. Ezt a szent háború lényeges tudományos előfeltételének tekinti. A geográfia elnevezést egyébként szélesebb értelemben használja és nemcsak a természetföldrajzot, hanem a „nemzetek erkölceinek és szellemének” tudományát is érti alatta. Gondolatmenete kísértetiesen hasonlít Montesquieu *Törvények szelleméről* című munkájának alapkonceptiójához, amit nagy valószínűséggel nem ismert, ugyanakkor a korai felvilágosodás eszméi érezhetően ugyanúgy hatották rá, mint a neves bordeaux-i filozófusra. Reviczky Károly Imre egyébként lábjegyzetben több helyen is hivatkozik Montesquieu-re kidomborítva ezzel a két mű közötti párhuzamokat.¹⁰⁷ Ibrahim Müteferrika e helyen bemutatja, hogy a nagy földrajzi felfedezések milyen óriási gazdasági hatással voltak a keresztény országokra. Felveti azt a gondolatot is, hogy a muzulmán országoknak is jobban kellene ismerniük egymást és ezáltal az együttműködésük is gyümölcsözőbb lehetne. Másfelől a földrajz és térképészet segít megérteni a történelmet és megerősítheti az államrendet is. Ibrahim Müteferrika felidézi még az egykori arab geográfusok muzulmán földrajztudományi hagyományát és hivatkozik néhány saját műhelyében elkészült munkára.¹⁰⁸ A fejezetet a történettudomány és földrajztudomány egymást kiegészítő jellegére vonatkozó gondolataival zárja.¹⁰⁹

A szerző a kötet harmadik nagyobb egységét a tisztán katonai jellegű kérdéseknek szentelte. Ennek bevezetőjében leírja azokat a nyugati hadseregekben bekövetkezett változásokat, amelyek a muzulmán seregek vereségeihez vezettek. Ezek röviden szólva a tűzfegyverek és a tüzérség bevezetése és rendezett sorokból álló harcrend kialakítása voltak. Ezt követően leírja az oszmán csapatok fontosabb jellemzőit, beleértve vallásukat, törvényeiket, a harcban való bátorságukat és elsöprő erejüket, amelyek révén túlszárnnyalták a keresztény haderők harcértékét. Méltatja a könnyű és a közelharcban akadálymentes ruházatukat, valamint elismeréssel ír a tábori erődítményeikről és szabadsapataik (például kalmükök és tatárok) kisháborús hadműveletekben való jártasságáról. A török kisháborús harcászat és aszimmetrikus hadműveleteik leírása kétségkívül e munka legeredetibb részei közé tartozik. Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mivel a nyugati hadtudomány is éppen ebben az időszakban kezdte felismerni a oszmán-keleties eredetű és jellegű, de a magyar és horvát könnyűlovasok által a nyugati frontokon is sikeresen alkalmazott kisháborús taktika jelentőségét.¹¹⁰

Ibrahim Müteferrika megkülönböztetett figyelmet szentelt a katonai reformok vallási dimenzióinak is. Meglátása szerint a muzulmán társadalmak előnye abban rejlik, hogy a vallás sokkal nagyobb szerepet játszik működésükben, mint a nyugat-európai, világiasabb szemléletű társadalmakéban. A szekularizáltabb keresztény államok erőssége

¹⁰⁷ Müteferrika 1769. 53–54., 59. o.

¹⁰⁸ Itt jegyeznénk meg, hogy Ibrahim Müteferrika jelentette meg az első Amerikáról szóló oszmán munkát – ide *Tārihü'l-Hindi'l-Garbi el-Müsemma bi-Hadis-i Nev* (Az Újvilágnak nevezett Nyugat-India története) – 1730-ban. Lásd erről: Goodrich 1987.

¹⁰⁹ Müteferrika 1769. 68–70. o.

¹¹⁰ A kisháborús taktikával foglalkozó szakirodalom elsősorban a XVIII. században terjedt el Nyugat-Európában. Vö.: Picaud-Monnerat 2010.

viszont jogi és igazgatási rendszereik szerveztségében és fegyelmeztségében mutatkozik meg leginkább. Miután a muzulmán seregek vereségei mindig az isteni törvények iránti engedetlenségükből és azok betartásának tökéletlenségeiből fakadnak, ezért úgy látja, hogy vissza kell térni az „isteni és politikai törvények, az egyetértés, az egység, a harmónia, az engedelmesség és a behódolás” eszméihez. E gondolatok után a szerző ismét az oszmán hadsereg megreformálásának fontosságát szorgalmazza. A tűzfegyverek bevezetése mellett elsősorban a keresztény hadseregek harcászati újításait tartja követendő példának.

A nyugati reformok híveként Ibrahim Müteferrika javasolja, hogy az oszmán haderőt olyan kisebb és operatívabb egységekre kellene felosztani, amelyek vezénylete és összehangolt alkalmazása sokkal könnyebb volna.¹¹¹ Javasolja ezen regularizált egységek megkülönböztető egyenruházattal és szabványosított fegyverzettel való felszerelését. Szintén javasolja egy határozott katonatiszti előléptetési és illetményezési rendszer bevezetését. Ismételten említi a hadi fegyelem és csatarend fenntartásának szükségességét a harcok során. A fejezet folytatásában bemutatja az európai hadseregekben alkalmazott legfontosabb hadszervezeti egységeket: a gyalogságot, a lovasságot és a dragonyosokat. A fegyvereikről szólva meggyőzően érvel a bajonettek, a gránátok és egyéb korszerű fegyverek alkalmazása mellett. Itt fontos megjegyeznünk, hogy a korabeli úgynevezett „tudós fegyvernemekről”, mint a tűzérsg vagy hadmérnökök műszaki egységei, teljesen megfelelkezni látszik, pedig a későbbi oszmán hadi reformokban – például az Alexandre de Bonneval gróf vagy a François de Tott báró által bevezetett újítások alkalmával – éppen ezen a téren folytak a legjelentősebb újítások.¹¹² A hadsereg szervezeti alegységekre, mint például ezredekre és századokra való felosztásáról értekezve Ibrahim efendi javasolja a tisztek arányának növelésével emelni ezek harci értékét. Ezt követően a hadsereg-parancsnokságról szól, majd az őrség fegyelmének fontosságát emeli ki. A hadgyakorlatok békeidőben való rendszeres megrendezésének hasznosságát szintén hangsúlyozza. Végezetül egy általa meg nem nevezett keresztény hadsereg harcrendjének példájával illusztrálja, hogy milyen egy számára ideális haderő. A hadsereg létszámát tizenkétezer főben határozza meg, amelyet két hatezer fős vonalban állítana fel és ezek között viszonylag nagy távolságot tartana. A két vonal oldalszárnyait a legjobb katonatisztek parancsnoksága alatt álló legütőképesebb csapatokkal töltené fel. A hadműveleteket nyugodtan és fegyelmezetten kellene végrehajtani. A hadi fegyelem fenntartása érdekében szigorú büntetések bevezetését javasolja. A korszerű harcászati módszerek és a kemény fegyelem mellett Ibrahim Müteferrika továbbra is széles teret engedne a hagyományos oszmán hadművészetnek, a törökök fanatikus elsőprő erejű harci szellemének (*hugium*) és a kisháborús hadműveletekben jártas különleges egységek alkalmazásának, amelyek egyenlő erőviszonyok mellett sikerrel vihetnék győzelemre az oszmán haderők. A szerző ilyen optimista szellemben úgy gondolja, hogy az Oszmán Birodalom képes volna felállítani akár egy nyolcvanezer fős, fegyelmezett reguláris hadsereget is. Ibrahim Müteferrika érvelését különféle történelmi példákkal támasztja alá. Ezek közül a leginkább figyelemre méltónak az I. Nagy Péter cár által Oroszországban bevezetett reformokat tartja.

*

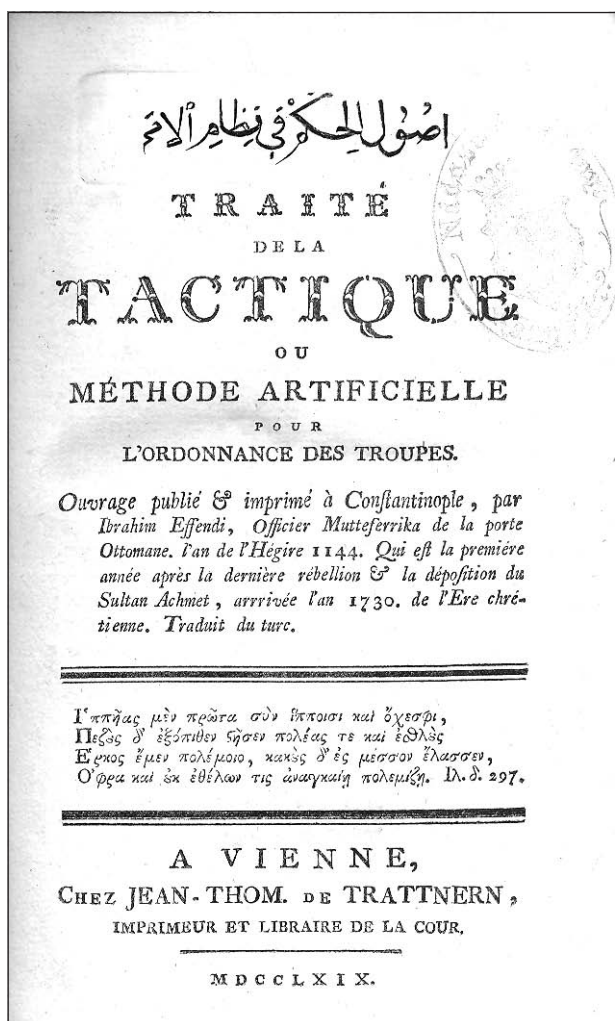
¹¹¹ Kb. 500 főből álló egységekre gondolt a szerző.

¹¹² Lásd ehhez újabban: Tóth 2015.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az Ibrahim Müteferrika neve alatt Reviczky Károly Imre fordításában *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* című katonai és politikai értekezés számos olyan modern gondolatot tartalmaz, amelyek megérdemlik a mai olvasó figyelmét is. A politikai és katonai kérdésekben egyaránt jártas két magyar szerző tollából származó mű egyik legérdekesebb újdonsága abban rejlik, hogy kiváló példáját nyújtja az oszmán katonai és politikai elit körében a XVIII. század elején megfogalmazódó geostratégiai jellegű gondolatokat, a birodalom védelmének globális problémáit. A nyugati térképészet fejlődését, a nagy földrajzi felfedezéseket, a haditechnikai fejlesztéseket és a modern hadszervezés eredményeit és következményeit bemutatva a mű megfogalmazza az oszmán világ viszonylagos elmaradottságának általános gondjait is. Az értekezés azonban nemcsak a modern kor kihívásaira mutat rá, hanem igyekszik ezekre megfelelő válaszokat és reformjavaslatokat is megfogalmazni. E téren e kis könyv kiválóan tükrözi az 1720-as és 1730-as évek oszmán reformeszméit és az úgynevezett Tulipán Korszak (törökül *lâle devri*) időszakának nyugatos hangulatát. Ibrahim Müteferrika oszmán török és arab írásjeleket használó nyomdója e reformkorszak egyik szimbolikus helyszíne volt. E könyvecske radikálisan új gondolatai valószínűleg jóval túlléptek a korabeli oszmán kormányzatban rejlő megújulási szándék határain. Az itáliai, francia és magyar inspirációkból megfogalmazódó katonai reformok radikalizmusa elsősorban abból fakad, hogy Ibrahim Müteferrika nemcsak a nyugat-európai technikai fejlettséget kívánta utolérni és meghaladni, hanem egészen új szellemben gyökeresen át akarta alakítani az oszmán hadsereget, amely szándék valószínűleg igen sok érdeket sértett az oszmán hadvezetés meghatározó szerepet játszó körében. Elsősorban a hadseregen belül kiváltságos helyzetnek örvendő janicsárok számára jelenthettek veszélyt az általa javasolt reformok, amelyek legfeljebb a Fényességes Porta legfelvilágosultabb körében találtak kedvező visszhangra. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a könyv első konstantinápolyi kiadása után hamar a feledés homályába merült, amelyből csak a kor világnyelvére, a franciára való fordítása után emelkedhetett ki viszonylag rövid időre, főleg az új török háború aktualitásának köszönhetően. Felmerülhet a kérdés: milyen üzenetet hordozhat napjaink olvasói számára e XVIII. századi értekezés? Napjainkban, amikor ismét előtérbe került az iszlám fundamentalizmuson alapuló globális terrorizmus által vívott szent háború jelensége, nem lehet érdektelen számunkra, hogyan működött az oszmán birodalmi terjeszkedés a kora újkorban, amelyet sokan a legtokéletesebb keleti birodalmi stratégiának tekintenek. Korunk aszimmetrikus konfliktusai¹¹³ emlékeztetnek az oszmán terjeszkedés sikereire és egyben figyelmeztetnek arra is, hogy a katonai győzelem nem feltétlenül a magasabb technikai fejlettség velejárója. Ibrahim Müteferrika munkája bevezet minket a keleti háborúzás modernizációs problémáinak részleteibe. Fontos kiemelnünk, hogy ebben az időszakban válik általánossá Európában a kisháborús taktika alkalmazása is, amit az aszimmetrikus konfliktusok előképének tekinthetünk.

¹¹³ Lásd e témáról újabban: Czigány 2016.; B. Szabó 2017.

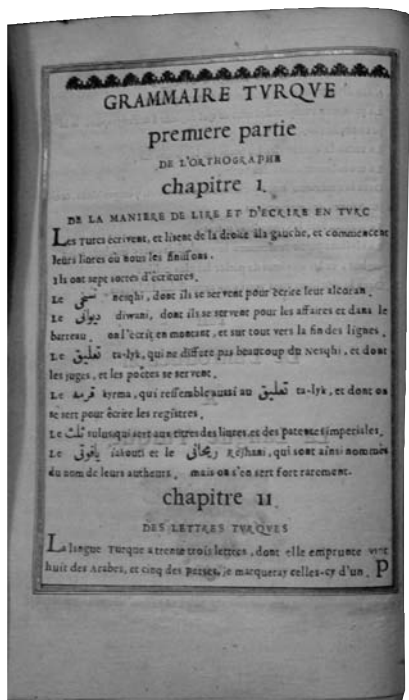
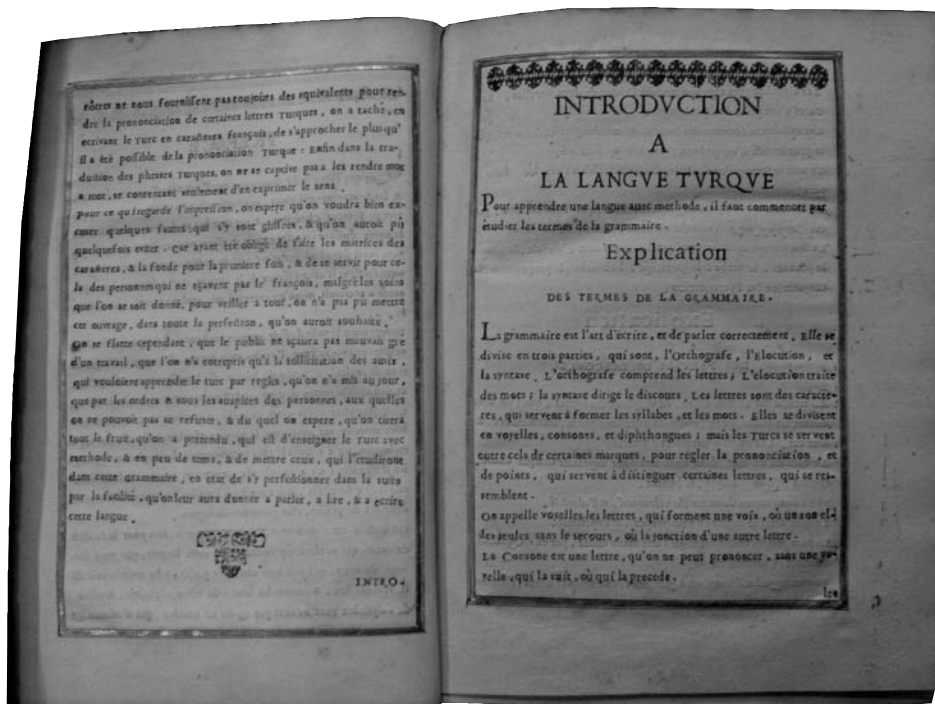

1. kép: Ibrahim Mütteferrika Traité de la tactique című művének címlapja (OSZK)

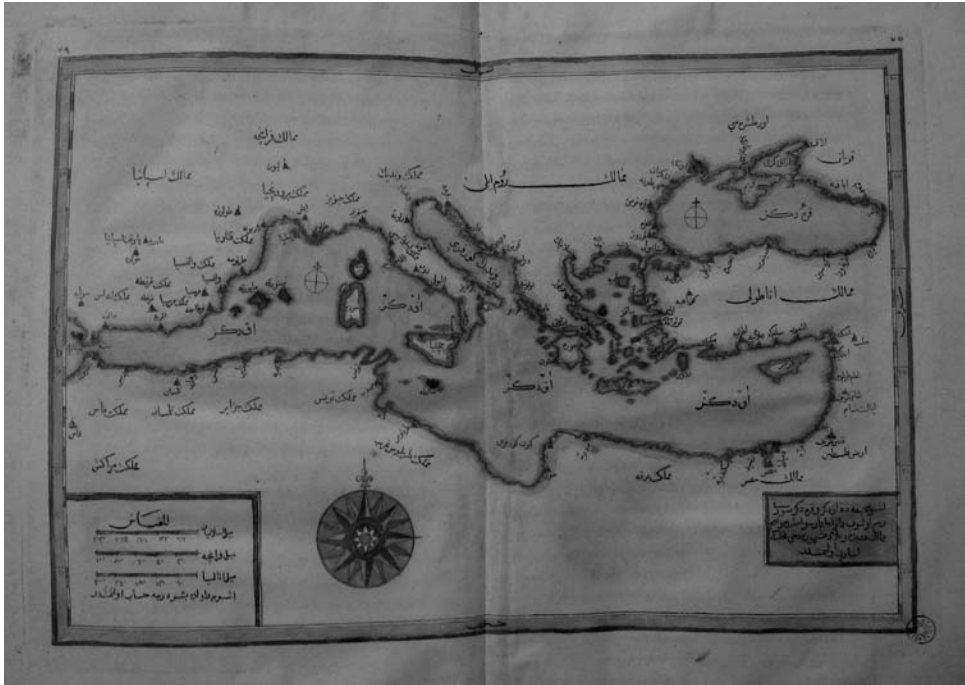
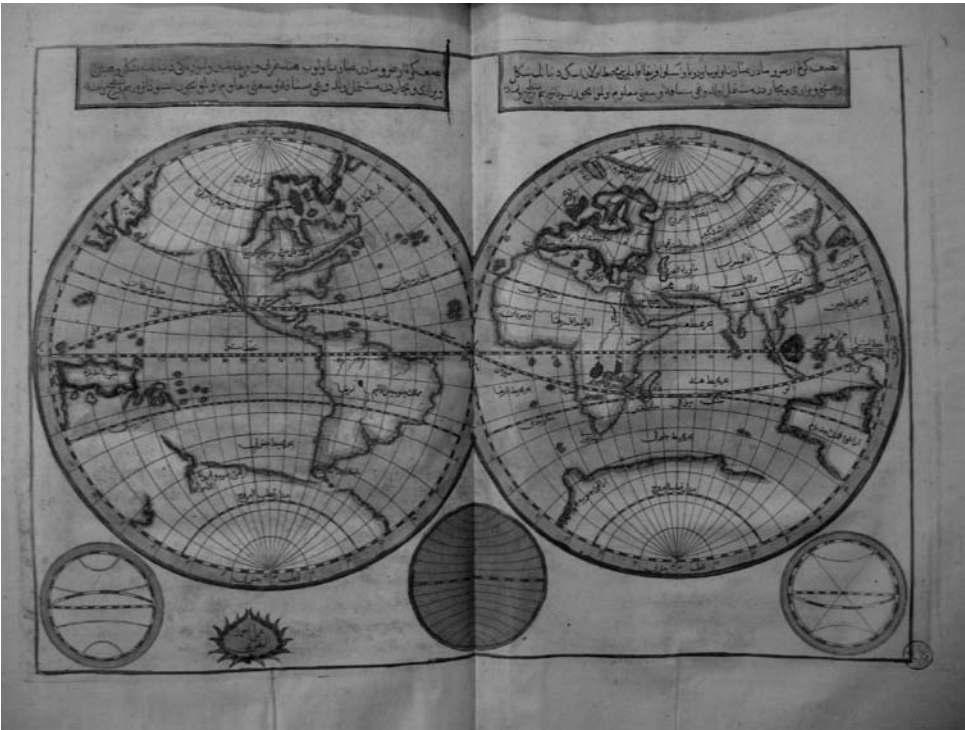
2-3. kép:

Részletek Ibrahim Müteferrika Usul el-Hikem fî Nizâm el-Ümem (Bölcs gondolatok a népek rendszeréről, Isztambul, 1732) című művéből (MTA Könyvtár, Keleti Gyűjtemény)

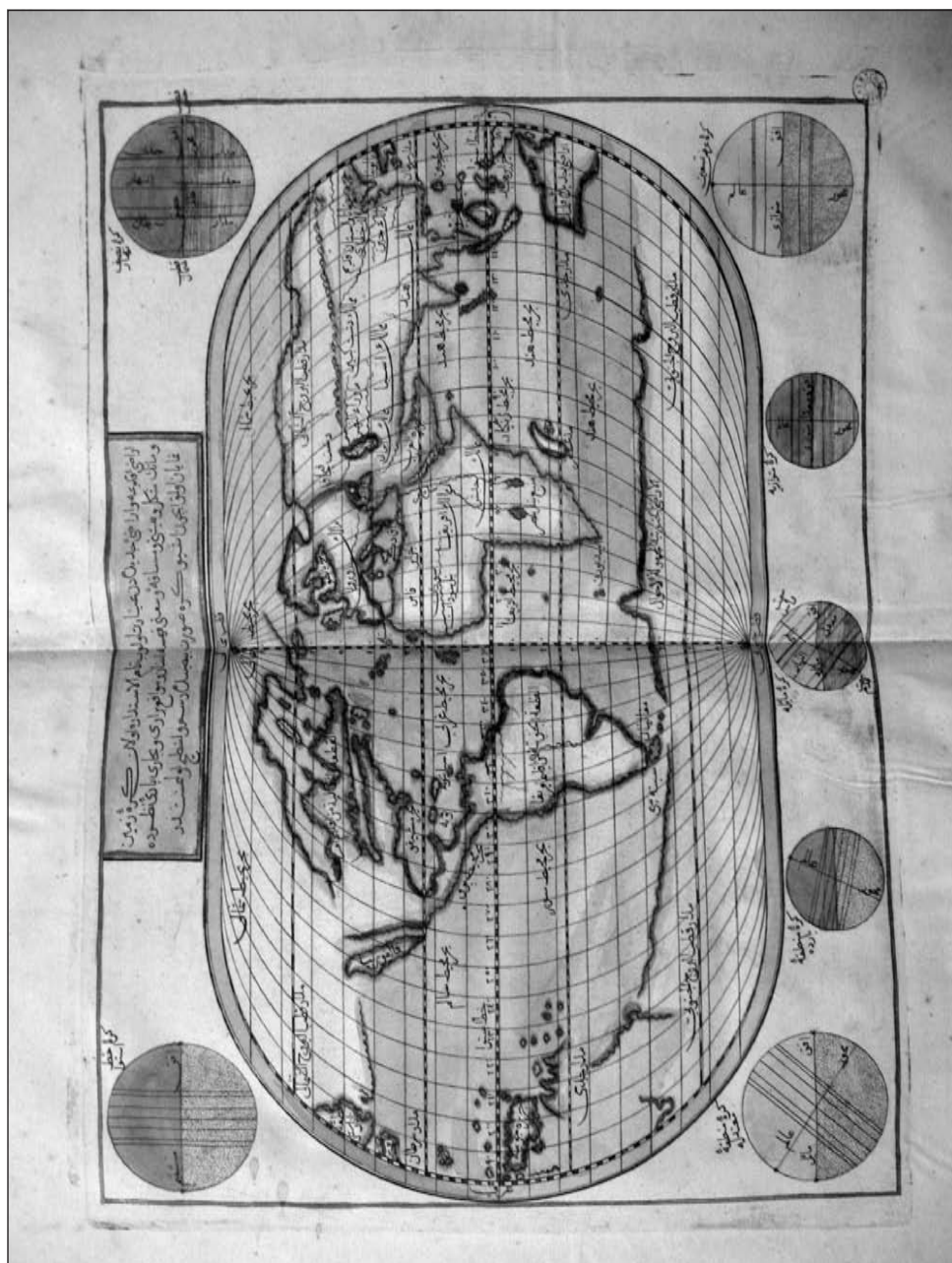

4–5. kép:
Részletek Jean-Baptiste Holdermann
Grammaire turque
(Török nyelvtan, Isztambul, 1730) című
Ibrahim Müteferrika által nyomtatott műből.
(Magángyűjtemény)

6-8. kép:

Részletek a Kâtip Çelebi Cihannümâ (A világ bemutatása, Isztambul, 1732) című Ibrahim Mütefferrika által nyomtatott műből. (Magángyűjtemény)

BIBLIOGRÁFIA

- Dauber* 2002. *Robert L. Dauber*: Die Malteser Ordens-Marine im Türkenkrieg 1736–39 an der Donau. Wien, 2002.
- Denina* 1791. *Abbé Carlo Denina*: La Prusse littéraire sous Frédéric. Tom. III. Berlin, 1791.
- Denis-Combet* 1975. *Marie-Thérèse Denis-Combet*: La collection Saint-Priest au Ministère des Affaires Étrangères. *Turcica. Revue d'études turques*, VII. (1975) 250–263. o.
- Duverdier* 1987. *Gérald Duverdier*: Savary de Brèves et Ibrahim Mütefferika: deux drogman culturels à l'origine de l'imprimerie turque. *Bulletin du Bibliophile*, 3. (1987) 322–359.
- Förköli* 2016. *Gábor Förköli*: Fortuna, lieux communs et exemples historiques dans la littérature politique du XVIIe siècle. Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 2016.
- Gençer* 1986. *Yasemin Gençer*: Ibrahim Mütefferika and the Age of the Printed Manuscript. In: *The Islamic Manuscript Tradition. Ten Centuries of Book Arts on Indiana University Collections*. Ed. *Christiane Gruber*. Bloomington, 2010. 155–193. o.
- Goldziher* 1880. *Goldziher Ignác*: Adalékok a keleti tanulmányok magyar bibliográphiájához a múlt században. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 4. (1880) 4. sz. 281–286. o.
- Gorceix* 1978. *Septime Gorceix*: Bonneval-Pacha et le jeune Rákóczi. In: *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*. Ed. *Jacques Ancel*. Genève, 1978. 341–363. o.
- Goodrich* 1987. *Thomas D. Goodrich*: Tarih-i Hind-i Garbi: An Ottoman Book on the New World. *Journal of the American Oriental Society*, 4. (1987) 2. sz. 317–319. o.
- Guppy* 1926. *Henry Guppy*: Catalogue of an Exhibition of the Earliest Printed Editions of the Principal Greek and Latin Classics and of a few Manuscripts. Manchester, 1926.
- Hammer* 1839. *Joseph de Hammer*: Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours. Tome XIII (1699–1718). Paris, 1839.
- Hausner* 2011. *Gábor Hausner*: Nicolas Zrínyi et la littérature militaire hongroise au XVIIe siècle. In: *La pensée militaire hongroise à travers les siècles*. Ed. *Hervé Coutau-Bégarie – Ferenc Tóth*. Paris, 2011. 61–93. o.
- Hausner* 2013. *Hausner Gábor*: Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, 2013.
- Hitzel* 1996. *Frédéric Hitzel*: Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. *Dix-Huitième Siècle*, 28. (1996) 57–70. o.
- Hitzel* 2002. *Frédéric Hitzel*: L'Empire ottoman, XVe–XVIIIe siècles. Paris, 2002.

- Hochedlinger* 2003. *Michael Hochedlinger: Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797.* London–New York–Toronto, 2003.
- Hopp* 1973. *Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban.* Budapest, 1973.
- Hopp* 1975. *Lajos Hopp: Ibrahim Müteferrika (1674/75 ?–1746) fondateur de l'imprimerie turque. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, XXIX. (1975) 1. sz. 107–113. o.*
- Howard* 2007. *Douglas A. Howard: Genre and Myth in the Ottoman Advice for Kings Literature. In: The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire. Ed. Virginia H. Aksan – Daniel Goffman. Cambridge, 2007. 137–166. o.*
- Képes* 1964. *Képes Géza: Háfiz et Csokonai. Littérature hongroise – littérature européenne, 1964. 287–303. o.*
- Kéralio* 1780. *Louis-Félix Guinement de Kéralio: Histoire de la guerre des Russes et des Impériaux contre les Turcs, en 1736, 1737, 1738 et 1739, et la paix de Belgrade qui la termina. Tom. 2. Paris, 1780.*
- Laveax* 1789. *Jean Charles Thibault de Laveaux: Vie de Frédéric II roi de Prusse, Tom. VII. Strasbourg, 1789.*
- Levy* 1982. *Avigdor Levy: Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. Middle Eastern Studies, 18. (1982) 3. sz. 337–249. o.*
- Ley* 1959. *Francis Ley: Le maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle. Paris, 1959.*
- Lozembrune* 1788. *François-Claude Le Roy de Lozembrune: Précis historique et politique de ce qui a donné lieu à la rupture du traité de Passarowitz, et à la guerre de 1737 entre la Maison d'Autriche et la Porte Ottomane. Wien, 1788.*
- Mantran* 1989. *Histoire de l'Empire ottoman. Ed. Robert Mantran. Paris, 1989.*
- Mehmed* 2004. *Mehmed efendi: Le paradis des infidèles, Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence. Paris, 2004.*
- Michaud* 1843. *Joseph-François Michaud: Biographie universelle ancienne et moderne. Tom. 35. Paris, 1843.*
- Monfasani* 1988. *John Monfasani: The First Call for Press Censorship: Niccolò Perotti, Giovanni Andrea Bussi, Antonio Moreto, and the Editing of Pliny's Natural History. Renaissance Quarterly, 41. (1988) 1. sz. 1–31. o.*
- Müteferrika* 1769. *Ibrahim Müteferrika: Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes. Ford. és s. a. r. Reviczky Károly Imre. Wien, 1769.*

- O'Sullivan 2014. *Michael O'Sullivan: A Hungarian Josephinist, Orientalist, and Bibliophile: Count Karl Reviczky, 1737–1793. Austrian History Yearbook, 45. (2014) 61–88. o.*
- Pálffy 2000. *Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa, 2000.*
- Papp 2003. *Papp Sándor: Rákóczi József hatalomra kerülési kísérlete és a Porta: Forráskritikai vizsgálatok. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Szerk. Tamás Edit. (Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára I.) Sárospatak, 2003. 241–294. o.*
- Parker 1989. *Geoffrey Parker: The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800. Cambridge, 1989.*
- Picaud-Monnerat 2010. *Sandrine Picaud-Monnerat: La petite guerre au XVIIIe siècle. Paris, 2010.*
- Pilsztynowa 1957. *Regina Salomea Rusickich Pilsztynowa: Proceder podróży i życia mego awantur. Kraków, 1957.*
- Reichmut 2001. *Stefan Reichmut: Islamic Reformist Discourse in the Tulip Periode (1718–1730) Ibrahim Mütefferriqa and his Arguments for Printing. In: International Congress on Learning and Education in the Ottoman World (Istanbul, 12–15 April 1999). Ed. Ali Caksu. Istanbul, 2001. 149–162. o.*
- Reychman 1961. *J. Reychman: Une correspondance „turque” entre Charles Reviczky et Adam Casimir Czartoryski. Acta Orientalia, XIII. (1961) 1–2. sz. 85–87.*
- Reviczky 1783. *Fragmente über die Litteraturgeschichte des Perser, nach dem Lateinischen des Baron Rewitzki von Rewissnie Kais. Kön. Gesandten in Berlin. Mit Anmerkungen und dem Leben des persischen Dichters Gaadi von Johann Friedel, Joseph Edlen von Kurzbeck. Wien, 1783.*
- Reviczky 1784. *Periergus Deltophilus (Reviczky Károly Imre): Catalogue de mes livres. (Bibliotheca graeca et latina.) Berlin, 1784.*
- Reviczky 1785. *Titi Petronii arbitri Satyricon et fragmenta. S. a. r. Reviczky Károly Imre. Berlin, 1785.*
- Reviczky 1794. *Periergus Deltophilus (Reviczky Károly Imre): Catalogue de la bibliothèque du comte de Rewiczky contenant les auteurs classiques grecs et latins (Bibliotheca graeca et latina.) Berlin, 1794.*
- Rédvay 1934. *Rédvay István: Az 1737. augusztus 4-i banjalukai ütközet. Hadtörténelmi Közlemények, 35. (1934) 203–216. o.*
- Rédvay 1935a. *Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. Az első hadjárat évi. Hadtörténelmi Közlemények, 36. (1935) 63–99. o.*
- Rédvay 1935b. *Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. A második hadjárat évi. Hadtörténelmi Közlemények, 36. (1935) 259–297. o.*

- Rédvay 1938. *Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. Az 1739. hadjárati év. Hadtörténelmi Közlemények*, 39. (1938) 31–58. o.
- Richardson 1802. *John Richardson: A Specimen of Persian Poetry or Odes of Hafez: with an English Translation and Paraphrase chiefly from the Specimen Poeseos Persicae of Baron Revizky, Envoy from the Emperor of Germany to the Court of Poland with Historical and Grammatical Illustrations, and a Complete Analysis, for the Assistance of those who wish to study the Persian Language, Piccadilly*, 1802.
- Roberts 1956. *Michael Roberts: The Military Revolution, 1560–1660. Belfast*, 1956.
- Roider 1972. *Karl A. Roider Jr.: The Reluctant Ally, Austria's Policy in the Austro-Turkish War 1737–1739. Baton Rouge*, 1972.
- Sabev 2009a. *Orlin Sabev: En attendant Godot : la formation d'une culture imprimée ottomane. Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon*, 16. (2009) 1 sz. 219–237. o.
- Sabev 2009b. *Orlin Sabev: Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-nineteenth Centuries). Oriens*, 37. (2009) 177–190. o.
- Sabev 2014. *Orlin Sabev: Portrait and Self-Portrait: Ibrahim Müteferrika's Mind Games. Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLIV. (2014) 99–121. o.
- Saussure 1909. *Lettres de Turquie et notices de César de Saussure. Ed. Kálmán Thaly. Budapest*, 1909.
- Saussure 1999. *César de Saussure: Törökországi levelek és útirajzok 1730–1739. Budapest*, 1999.
- Schmettau 1786. *Friedrich Wilhelm Karl von Schmettau: Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738 et 1739. Francfort*, 1786.
- Schmidt 2009. *Schmidt Szonja: Ibrahim Müteferrika szerepe a 18. századi oszmán reformokban. Er-Risâletü'l-Müsema bi-Vesîletü't-Tibâ'a – A nyomda szükségessége. Magyar Könyvszemle*, 125. (2009) 2. sz. 220–228. o.
- Sen 1995. *Adil Sen: Ibrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi-Nizam'ül-Umem. Kitapyurdu*, 1995.
- Simonffy 1944. *Aladár von Simonffy: Ibrahim Müteferrika: Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei. Budapest*, 1944.
- Sohrabi 2005. *Bahram Sohrabi: Early Swedish Travelers to Persia. Iranian Studies*, 38. (2005) 4. sz. 631–660. o.
- Szabelski 2017. *Adam Szabelski: Myśl polityczna Kelemena Mikesa w świetle jego Listów z Turcji (1717–1758) – The political thought of Kelemen Mikes in his Letters from Turkey (1717–1758). (Doktori disszertáció, Adam Mickiewicz Egyetem.) Poznań*, 2017.

- Schuhmacher* 1936. *Edgar Schumacher*: Ein schweizerischer Militärschriftsteller des achtzehnten Jahrhunderts. *Allgemeine Schweizerische Militärzeitung*, 82. (1936) 7. sz. 432–440. o.
- Stelling-Michaud* 1936. *S. Stelling-Michaud*: Un maître oublié: Le général-major Warnery. *Revue Militaire Suisse*, 82. (1936) 7. sz. 348–358. o.
- Teignmouth* 1806. *Lord Teignmouth*: Memoirs of the Life, Writings and Correspondence of Sir William Jones. London, 1806.
- Testa – Gautier* 2003. *Marie de Testa – Antoine Gautier*: L'Académie orientale de Vienne (1754–2002), une création de l'impératrice Marie-Thérèse. In: Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane. Ed. *Marie de Testa – Antoine Gautier*. Istanbul, 2003. 53–75. o.
- Togan* 1949. *Zeki Veli Togan*: Kayseri ve Bursa'daki bazı Yazmalar Hakkında, *Tarih Dergisi*, I. (1949) 1. sz. 67–76. o.
- Tóth* 2006. *Ferenc Tóth*: La naissance de l'historiographie moderne en Hongrie à l'époque des Lumières. In: Les historiographes en Europe de la fin du Moyen Âge à la Révolution. Ed. *Chantal Grell*. Paris, 2006. 187–201. o.
- Tóth* 2010a. *Ferenc Tóth*: Les limites d'une diplomatie militaire: la politique orientale autrichienne dans les années 1730. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 88. (2010) 71–88. o.
- Tóth* 2010b. *Tóth Ferenc*: Periergus Deltophilus: egy felvilágosodás korabeli magyar arisztokrata a kultúrákon át. In: Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Szerk. *Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán*. Szeged, 2010. 165–174. o.
- Tóth* 2011a. *Ferenc Tóth*: La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman 1736–1739. Paris, 2011.
- Tóth* 2011b. *Ferenc Tóth*: Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz–osztrák–török háború korában (1736–1739). *Századok*, 145. (2011) 5. sz. 1183–1214 o.
- Tóth* 2011c. *Ferenc Tóth*: Ibrahim Mütefferrika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában. *Magyar Tudomány*, (2011) 1. sz. 38–47. o.
- Tóth* 2012. *Ferenc Tóth*: Ibrahim Mütefferrika, un diplomate ottoman. *Revue d'histoire diplomatique*, 2012. 3. sz. 283–295. o.
- Tóth* 2013. *Ferenc Tóth*: Charles Emeric de Reviczky: diplomate, penseur militaire et bibliophile de l'époque des Lumières. In: Expériences de la guerre et pratiques de la paix. De l'Antiquité au XXe siècle. Ed. *Guy Saupin – Éric Schnakenbourg*. Rennes, 2013. 169–180. o.
- Tóth* 2015. *Ferenc Tóth*: Egy magyar származású francia diplomata életpályája: François de Tott báró (1733–1793). Budapest, 2015.
- Tott* 2004. *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Maestricht 1785. (Bibliothèque des correspondances, Mémoires et journaux, N°7). Ed. *Ferenc Tóth*. Paris–Genève, 2004.

- Tott 2008. François baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szerk. Tóth Ferenc. Szombathely, 2008.
- Vandal 1885. Albert Vandal: Le pacha Bonneval. Paris, 1885.
- Warlin 2014. Jean-Fred Warlin: J.-P. Tercier, l'éminence grise de Louis XV. Un conseiller à l'ombre au Siècle des lumières. Paris, 2014.
- Warnery 1771. Charles-Emmanuel de Warnery: Remarques sur le militaire des Turcs et des Russes; sur la façon la plus convenable de combattre les premiers; sur la marine des deux empires belligérants; sur les peuples qui ont joint leurs armes à celles de Russie, tels que sont les Géorgiens, Colchidois, Mainottes, Monténégrins, Albanois, chrétiens grecs etc. etc., avec diverses observations sur les grandes actions qui se sont passées dans la dernière guerre d'Hongrie, et dans la présente en Moldavie; comme aussi sur l'expédition de la flotte russe en Grèce; et sur celle du Comte de Tottleben: avec des plans. Breslau, 1771.
- Watson 1968. William J. Watson: Ibrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula. *Journal of the American Oriental Society*, 88. (1968) 3. sz. 435–441. o.
- Webb 2006. Nigel and Caroline Webb: The Earl and his Butler in Constantinople. The Secret Diary of an English Servant Among the Ottomans. London–New York, 2006.

RÖVIDÍTÉSEK

- BNF Bibliothèque Nationale de France, Paris
- Ms. Fr. 7177-7198 Correspondance du marquis de Villeneuve (1728–1741)
- NAF 5104 Correspondance 1745–1747
- Ms. Orientaux, Suppl. Turc 226 Traduction en langue turque, sans titre, ni nom d'auteur, du traité sur l'art de la guerre, intitulé *Commentarii bellici*, par Raymond, comte de Montecuccoli, généralissime des armées impériales (1608–1681)
- ÖStA HHStA Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen, Wien
- England Kt. 127–129. Korrespondenz, Berichte, Weisungen 1788–1790.
- Polen II Kt. 35–37. Korrespondenz, Berichte, Weisungen 1773
- Preussen Kt. 62. Korrespondenz, Berichte, Weisungen 1782
- IM BSK Iparművészeti Múzeum – Batthyány-Strattmann Könyvtár, Budapest, 62.851. sz. kézirat Traduction d'une relation faite en turc par un Effendi de la dernière révolte de Constantinople avec plusieurs circonstances

TRACING A HUNGARIAN-RELATED EASTERN MILITARY SCIENCE TREATISE

Ibrahim Müteferrika's work translated by Károly Imre Reviczky under the title
"Traité de la tactique"

(Abstract)

The famous Hungarian-born Ottoman diplomat and book printer Ibrahim Müteferrika published his work on political and military reforms in Istanbul in 1731 (*Usul el-Hikem fi Nizâm el-Ümem – Wise Thoughts on the System of Peoples*). The book, the ninth to come out from the author's printing house, analyses the causes of the Ottomans' defeat in Europe and suggests reforms in order to eliminate the errors of Ottoman rule. The work was later translated to French, a worldwide language at the time, by Count Károly Imre Reviczky. The book *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* was published in Vienna in 1769.

The paper places this lesser known Hungarian-related military science work in its historical context through the exploration of the life of the author and the translator. One of the most important novelties of this book is that it presents the geostrategic ideas and the global problems of the empire's defence that were drawn up by the Ottoman military and political elite at the beginning of the 18th century. By outlining the development of Western cartography, the great geographical discoveries, the advancement of military technology, and the results and consequences of modern army organisation, the work formulates the general problems of the relative backwardness of the Ottoman world. In addition to pointing out the challenges of the modern era, the treatise endeavours to give adequate answers and reform ideas to these challenges as well. In this respect the small book is an excellent reflection of the Ottoman reform ideas of the 1720s and 1730s and of the atmosphere of the Western-oriented, so-called "Tulip Era" (*lâle devri*).

The military reforms, considered by contemporaries as radical ideas, finally failed as a result of the opposition of the Janissary, a group enjoying privileged position within the Ottoman army. This might be the reason why the book, after its first edition in Constantinople, soon sank into oblivion. The work re-emerged for a short period of time after it was translated to the worldwide spoken language of the time, French. The rising interest in its ideas was mainly caused by the outbreak of the new Turkish war (1768–1774). The most interesting thoughts of the treatise point to the contemporary phenomenon of the global holy war based on Islamic fundamentalism and acquaint readers with the details of the modernisation problems of Eastern warfare.

Ferenc Tóth

AUF DEN SPUREN EINER ÖSTLICHEN MILITÄRWISSENSCHAFTLICHEN
ABHANDLUNG MIT UNGARISCHEM BEZUG

Die unter dem Titel „*Traité de la tactique*“ erschienene Ibrahim-Müteferrika-
Übersetzung von Károly Imre Reviczky

(Resümee)

Der namhafte osmanische Diplomat und Buchdrucker ungarischer Herkunft, Ibrahim Müteferrika, veröffentlichte im Jahr 1731 in Istanbul sein Werk über politische und militärische Reformen (*Usul el-Hikem fî Nizâm el-Ümem* – Weise Gedanken über das System der Völker). In seinem Werk, das als neunte Publikation seiner Druckerei erschien, analysierte er die Gründe für die Misserfolge der Osmanen in Europa und schlug Reformen vor, um die Mängel der osmanischen Einrichtung zu beheben. Das Werk wurde später von Graf Károly Imre Reviczky auch ins Französische – damalige Weltsprache der Zeit – übersetzt. Das Werk *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* (Taktische Abhandlung, oder die Methodologie der Anordnung der Truppen) erschien im Jahr 1769 in Wien.

Die Studie versucht diese militärwissenschaftliche Arbeit, die als ein weniger bekanntes Werk mit ungarischem Bezug gilt, über die Laufbahn des Verfassers und des Übersetzers in den historischen Kontext der Zeit einzubetten. Eine der wichtigsten Neuheiten des Werks liegt darin, dass es die geostrategischen Gedanken, die globalen Probleme des Schutzes des Reiches vorstellt, die im Kreis der osmanischen militärischen und politischen Elite zu Beginn des 18. Jahrhunderts formuliert wurden. Die Arbeit zeigt die Entwicklung der westlichen Kartografie, die großen geografischen Entdeckungen die militärtechnischen Entwicklungen sowie die Ergebnisse und Folgen der modernen Armeeorganisation auf und formuliert dadurch auch die allgemeinen Probleme der Rückständigkeit der osmanischen Welt. Die Abhandlung zeigt jedoch nicht nur die Herausforderungen der modernen Zeit auf, sondern versucht auch entsprechende Antworten darauf und Reformvorschläge zu formulieren. In diesem Bereich spiegelt dieses Büchlein die osmanischen Reformideen der 1720er und 1730er Jahre sowie die westliche Atmosphäre der sogenannten „Tulipanära“ (Türkisch: *lâle devri*) hervorragend wider.

Die mit zeitgenössischen Augen betrachtet als radikal geltenden Militärreformen waren schließlich infolge des Widerstandes der Janitscharen, die innerhalb der osmanischen Armee eine privilegierte Stellung genossen, zum Scheitern verurteilt. Wahrscheinlich ist es damit zu erklären, dass das Buch nach seiner Erstveröffentlichung in Konstantinopel schon rasch in Vergessenheit geriet und nur nach der Übersetzung ins Französische für verhältnismäßig kurze Zeit wieder auftauchte, vor allem dank des Ausbruchs des neuen türkischen Krieges (1768–1774). Die interessantesten Gedanken des Werks zeigen auf die zeitgenössische Erscheinung des globalen Heiligen Krieges hin, die auf dem islamischen Fundamentalismus basiert, und führen den Leser in die Details der Modernisierungsprobleme der zeitgenössischen östlichen Kriegsführung ein.

Ferenc Tóth

SUR LA TRACE D'UN TRAITÉ ORIENTAL DE SCIENCE MILITAIRE AYANT UNE
DIMENSION HONGROISE

Une traduction d'Ibrahim Müteferrika par Károly Imre Reviczky publiée sous
le titre « *Traité de la tactique* »

(Résumé)

D'origine hongroise, Ibrahim Müteferrika fut un diplomate et imprimeur ottoman de renom. En 1731, il a publié son ouvrage écrit sur les réformes militaires et politiques (*Usul el-Hikem fi Nizâm el-Ümem – Idées savantes sur le système des peuples*) à Istanbul. Dans cet ouvrage, qui fut la neuvième publication de son imprimerie, il a analysé les raisons des échecs subis par les Ottomans en Europe et préconisé des réformes pour corriger les défauts du régime ottoman. L'écrit de Müteferrika fut traduit en français, langue mondiale de l'époque, par le comte Károly Imre Reviczky : le *Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* a paru à Vienne en 1769.

C'est à travers le parcours de l'auteur et du traducteur que l'étude cherche à placer dans le contexte historique de l'époque cet ouvrage de science militaire peu connu qui représente une grande valeur dans la culture hongroise. L'une des nouveautés majeures de l'ouvrage consiste à présenter les idées géostratégiques de l'élite militaire et politique ottomane au début du 18ème siècle, ainsi que les problèmes globaux de la défense de l'empire. Tout en retraçant le développement de la cartographie occidentale, les grandes découvertes géographiques, les développements technologiques militaires et les résultats et les conséquences de l'organisation militaire moderne, l'ouvrage définit les problèmes généraux du retard relatif du monde ottoman. Néanmoins, le traité ne se contente pas d'insister sur les défis de l'époque moderne, il cherche également à proposer des réponses et des réformes appropriées. Dans ce domaine, ce livre reflète parfaitement les idées réformistes ottomanes des années 1720 et 1730 et le climat d'ouverture à l'Occident de la période dite « Ère des tulipes » (en turc : lâlâ devri).

Les réformes militaires radicales pour l'époque ont fini par échouer à cause de la résistance des janissaires qui bénéficiaient d'une situation privilégiée au sein de l'armée ottomane. C'est probablement cela qui explique que le livre est vite tombé dans l'oubli après sa première édition à Constantinople. Après sa traduction en français, la langue mondiale de l'époque, il a pu sortir de l'oubli pour quelque temps principalement en raison du déclenchement de la guerre russo-turque (1768–1774). Certaines idées intéressantes de l'ouvrage attirent l'attention sur le phénomène de la guerre sainte globale fondée sur le fondamentalisme islamique et initient les lecteurs aux problèmes de modernisation de la guerre orientale de l'époque.

Ференц Тот

ПО СЛЕДАМ ВОСТОЧНОЙ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОЙ СТАТЬИ ВЕНГЕРСКОГО
СООТНОШЕНИЯ

Публикуемая статья Имре Карой Ревички под названием «*Traité de la tactique*»
в переводе Ибрагима Мютеферрика

(Резюме)

Известный османский дипломат и издатель книг венгерского происхождения Ибрагим Мютеферрика в 1731-ом году в Стамбуле издал своё произведение о политических и военных реформах (под названием *Усул эль-Хикем Ф. Низам эль-Умем – Мудрые мысли об устройстве народов*). В своем произведении, опубликованном девятым изданием в собственной типографии, он проанализировал причины претерпевших неудач османов в Европе и предложил реформы по искоренению ошибок Османского устройства. Этот труд был позже переведен графом Имре Карой Ревички на французский язык, считаемый в той эпохе мировым языком. В 1769-ом году в Вене был опубликован труд под названием «*A Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes*» («Методология боевой тактики или упорядочения войск»).

Посредством жизненного пути автора и переводчика этот труд помещает в исторический контекст той эпохи эту малоизвестную военно научную работу, считаемую унгариком. Один из самых важных новостей этого труда заключается в том, что представляет геостратегические мысли, представления и глобальные проблемы оборота империи, которые сформировались в кругах османской военной и политической элиты в начале XVIII-ого века. Схематически формулирует развитие западной картографии, великие географические открытия, совершенствование военной техники, результаты и выводы современной организации, а также произведение излагает общие проблемы относительной отсталости Османского мира. Однако эта работа указывает не только на вызовы современной эпохи, но и стремится сформулировать соответствующие этому ответы и предложения по реформам. В этой области эта небольшая книга отлично отражает идеи османских реформ 1720-х и 1730-х годов и западное настроение так называемой «Эпохи Тюльпанов» (по-турецки *lâle devri*).

Военные реформы, считавшиеся радикальными в то время, в конце концов потерпели провал благодаря сопротивлению янычар, которые занимали привилегированное положение внутри Османской армии. Это по всей вероятности объясняется тем фактом, что эта книга после первого издания в Константинополе вскоре погрузилась в забвение, и только после её перевода на мировой в то время французский язык, о ней вспомнили на относительно короткое время, главным образом благодаря вспышке новой турецкой войны (1768–1774). Самые интересные мысли в работе указывают на явление глобальной священной войны, основанной на исламском фундаментализме и побуждают читателя задуматься о деталях проблем модернизации ведения восточной войны того времени.